

भीष्मपर्व

श्रीगणेशाय नमः

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्

अथ प्रथमोऽध्यायः

जनमेजय उवाच

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः १
वैशम्पायन उवाच
यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः
कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते २
अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः
कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ३
वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः
आशंसन्तो जयं युद्धे वधं वाभिमुखा रणे ४
अभियाय च दुर्धर्षा धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम्
प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ५
समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिबिराणि सहस्रशः
कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ६
शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता
निरश्वपुरुषा चासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ७
यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम्
तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ८
एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम्
पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ९
तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ
आदिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् १०

संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां रात्रौ युधिष्ठिरः
 एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ११
 अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च
 योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते १२
 दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थानां धार्तराष्ट्रो महामनाः
 सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् १३
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि
 मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितम् १४
 दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः सर्वे पाण्डवसैनिकाः
 दध्मुः सर्वे महाशङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः १५
 ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः
 बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् १६
 ततो योधान्हर्षयन्तौ वासुदेवधनञ्जयौ
 दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ १७
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः
 श्रुत्वा सवाहना योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः १८
 यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः
 त्रसेयुस्तद्वदेवासीद्धार्तराष्ट्रबलं तदा १९
 उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन
 अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः २०
 ववर्ष चात्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान्
 युक्षन्सर्वाण्यनीकानि तदद्भुतमिवाभवत् २१
 वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः
 विनिघ्नंस्तान्यनीकानि विधमंश्चैव तद्रजः २२
 उभे सेने तदा राजन्युद्धाय मुदिते भृशम्
 कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे २३
 तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः
 युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव २४
 शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता
 तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः २५

ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः
धर्माश्च स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ २६
निवृत्ते चैव नो युद्धे प्रीतिश्च स्यात्परस्परम्
यथापुरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः २७
वाचा युद्धे प्रवृत्ते नो वाचैव प्रतियोधनम्
निष्क्रान्तः पृतनामध्यान्न हन्तव्यः कथंचन २८
रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः
अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत २९
यथायोगं यथावीर्यं यथोत्साहं यथावयः
समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ३०
परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा
क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कथंचन ३१
न सूतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु
न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथञ्चन ३२
एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः
विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ३३
निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः
हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः
सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः १
भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः
प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् २
वैचित्रवीर्यं राजानं सरहस्यं ब्रवीदिदम्
शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ३
व्यास उवाच
राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चाऽन्ये च भूमिपाः

ते हनिष्यन्ति संग्रामे समासाद्येतरैतरम् ४
 तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत
 कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ५
 यदि त्विच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेनं विशां पते
 चक्षुर्ददानि ते हन्त युद्धमेतन्निशामय ६
 धृतराष्ट्र उवाच
 न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम
 युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा ७
 वैशम्पायन उवाच
 तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति
 वराणामीश्वरो दाता सञ्जयाय वरं ददौ ८
 व्यास उवाच
 एष ते सञ्जयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति
 एतस्य सर्वं स्त्रंग्रामं न परोक्षं भविष्यति ९
 चक्षुषा सञ्जयो राजन्दिव्येनैष समन्वितः
 कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति १०
 प्रकाशं वा रहस्यं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा
 मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः ११
 नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः
 गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोक्षयते १२
 अहं च कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ
 पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः १३
 दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि
 न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः १४
 वैशम्पायन उवाच
 एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः
 पुनरेव महाबाहुं धृतराष्ट्रमुवाच ह १५
 इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः
 यथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्ष्ये १६
 श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता बलैः

सम्पतन्ति वनान्तेषु समवायांश्च कुर्वते १७
अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् १८
खटाखटेति वाशन्तो भैरवं भयवेदिनः
कह्लाः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् १९
उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत
उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् २०
श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः
त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमावारयन्त्युत २१
ज्वलिताकेन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम्
अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति २२
अलक्षयः प्रभया हीनः पौर्णमासीं च कार्तिकीम्
चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च समवर्णे नभस्थले २३
स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः
राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः २४
अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः
प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये २५
देवताप्रतिमाश्चापि कम्पन्ति च हसन्ति च
वमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च २६
अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशां पते
अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः २७
कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः २८
गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः
अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः २९
उभे सन्ध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते
आसीद्गुधिरवर्षं च अस्थिवर्षं च भारत ३०
या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता
अरुन्धती तथाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ३१
रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्शनैश्वरः

व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ३२

अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशम्

वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्यश्रुबिन्दवः ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः

व्यास उवाच

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः

अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः १

गर्भिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान्

क्रव्यादान्पक्षिणश्चैव गोमायूनपरान्मृगान् २

त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः

द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ३

जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः

त्रिपदाः शिखिनस्ताक्षर्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ४

तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियश्च ब्रह्मवादिनाम्

वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्त्य पुरे तव ५

गोवत्सं वडवा सूते श्वा सृगालं महीपते

ककराञ्शारिकाश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ६

स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः

ता जातमात्रा नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ७

पृथग्जनस्य कुडकाः स्तनपाः स्तेनवेश्मनि

नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ८

प्रतिमाश्चालिखन्त्यन्ये सशस्त्राः कालचोदिताः

अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः

उपरुन्धन्ति कृत्वा च नगराणि युयुत्सवः ९

पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च

विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति १०

अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथाग्रसत्

श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ११

अभावं हि विशेषेण कुरूणां प्रतिपश्यति
 धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति १२
 सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः
 मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः १३
 भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीडयते
 शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विशां पते
 उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः प्रत्युदीक्षते १४
 श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सहपावकः
 एन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति १५
 ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते
 चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः १६
 वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणे पावकप्रभः
 ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः १७
 सर्वसस्यप्रतिच्छन्ना पृथिवी फलमालिनी
 पञ्चशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः १८
 प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत्
 ता गावः प्रस्रुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत १९
 निश्चेरुरपिधानेभ्यः खड्गाः प्रज्वलिता भृशम्
 व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् २०
 अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च
 कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान्क्षयः २१
 दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः
 अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् २२
 एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि
 रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्मुहुः २३
 ग्रहौ ताम्रारुणशिखौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ
 सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् २४
 संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ
 विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ २५
 कृत्तिकासु ग्रहस्तीव्रो नक्षत्रे प्रथमे ज्वलन्

वपूष्यपहरन्भासा धूमकेतुरिवस्थितः २६
 त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशांपते
 बुधः सम्पततेऽभीक्षणं जनयन्सुमहद्भयम् २७
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वा च षोडशीम्
 इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् २८
 चन्द्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम्
 अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः २९
 रजोवृता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समन्ततः
 उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ३०
 मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम्
 अर्धरात्रे महाघोरमृत्युप्यंस्तत्र राक्षसाः ३१
 प्रतिस्त्रोतोऽवहन्नद्यः सरितः शोणितोदकाः
 फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव
 पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शुष्काशनिविमिश्रिताः ३२
 अद्य चैव निशां व्युष्टामुदयं भानुराहतः
 ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्वतोदिशम् ३३
 आदित्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः
 भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ३४
 कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवतो गिरेः
 सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ३५
 महाभूता भूमिकम्पे चतुरः सागरान्पृथक्
 वेलामुद्धर्तयन्ति स्म क्षोभयन्तः पुनः पुनः ३६
 वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः
 पतन्ति चैत्यवृक्षाश्च ग्रामेषु नगरेषु च ३७
 पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः
 वामार्चिः शावगन्धी च धूमप्रायः खरस्वनः
 स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ३८
 धूमयन्ते ध्वजा राज्ञां कम्पमाना मुहुर्मुहुः
 मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षाणि भेर्याऽथ पटहास्तथा ३९
 प्रासादशिखराग्रेषु पुरद्वारेषु चैव हि

गृध्राः परिपतन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः ४०
 पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च
 निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ४१
 ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च वालान्वेपथुसंयुताः
 रुदन्ति दीनास्तुरगा मातङ्गाश्च सहस्रशः ४२
 एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम्
 यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ४३
 वैशम्पायन उवाच
 पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्
 दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ४४
 क्षत्रियाः क्षत्रधर्मेण वध्यन्ते यदि संयुगे
 वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ४५
 इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम्
 प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ४६
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
 एवमुक्तो मुनिस्तत्त्वं कवीन्द्रो राजसत्तम
 पुत्रेण धृतराष्ट्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् १
 पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं कालवादी महातपाः
 असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षिपते जगत् २
 सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम्
 ज्ञातीनां च कुरूणां च सम्बन्धिसुहृदां तथा ३
 धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे
 क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ४
 कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते
 न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथञ्चन ५
 हन्यात्स एव यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुम्
 कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापथि ६

कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम्
 अनर्थो राज्यरूपेण त्यज्यतामसुखावहः ७
 लुप्तप्रज्ञः परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान्
 किं ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ८
 यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि
 लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ९
 एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
 आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्पथेनाप्ययात्पुनः १०
 धृतराष्ट्र उवाच
 यथा भवान्वेद तथास्मि वेत्ता भावाभावौ विदितौ मे यथावत्
 स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ११
 प्रसादये त्वामतुलप्रभावं त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः
 न चापि ते वशगा मे महर्षे न कल्मषं कर्तुमिहार्हसे माम् १२
 त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः
 कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चासि पितामहः १३
 व्यास उवाच
 वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि वर्तते
 अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् १४
 धृतराष्ट्र उवाच
 यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम्
 तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः १५
 व्यास उवाच
 प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः
 पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः १६
 गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र
 विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः १७
 इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां सम्प्रस्थितानां च गमिष्यतां च
 ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राजन्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति १८
 कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र
 प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये ध्रुवं जयं तत्र वदन्ति विप्राः १९

अलङ्कारैः कवचैः केतुभिश्च मुखप्रसादैर्हेमवर्णैश्च नृणाम्
 भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् २०
 हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत
 न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् २१
 इष्टो वातः प्रविष्टस्य दक्षिणा प्रविविक्ततः
 पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधते २२
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः
 सदा योधाश्च हृष्टाश्च येषां तेषां ध्रुवं जयः २३
 अन्वेव वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च
 अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथैवेन्द्र धनूंषि च २४
 एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते
 भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप २५
 अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चितम्
 हर्षो योधगणस्यैकं जयलक्षणमुच्यते २६
 एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि
 तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि २७
 दुर्निवारतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः
 अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव २८
 नैव शक्या समाधातुं सनिपाते महाचमूः
 दीर्णा इत्येव दीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि
 भीतान्भग्नांश्च सम्प्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते २९
 प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विभ्रामिता परैः
 नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ३०
 संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः
 उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ३१
 उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम्
 जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशांपते
 महादोषः सन्निपातस्ततो व्यङ्गः स उच्यते ३२
 परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः
 पञ्चाशदपि ये शूरा मथ्नन्ति महतीं चमूम्

अथ वा पञ्च षट् सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ३३
 न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम्
 दृष्ट्वा सुपर्णोपचितिं महतीमपि भारत ३४
 न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति भारत
 अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणम्
 जयन्तो ह्यपि संग्रामे क्षयवन्तो भवन्त्युत ३५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
 एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते
 धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत १
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः
 सञ्जयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ २
 सञ्जयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः
 अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरपि ३
 पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यक्तजीविताः
 न च शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्तो यमक्षयम् ४
 भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम्
 मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ५
 बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च
 कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ६
 देशानां च परीमाणं नगराणां च सञ्जय
 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ७
 दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा
 प्रसादात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ८
 सञ्जय उवाच
 यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञं भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान्
 शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ९
 द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च

त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः १०
 त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः
 जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ११
 नानारूपाणि बिभ्राणास्तेषां भेदाश्चतुर्दश
 अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः १२
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा वारणास्तथा
 ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप १३
 गौरजो मनुजो मेषो वाज्यश्चतरगर्दभाः
 एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः १४
 एते वै पशवो राजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश
 वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः १५
 ग्राम्याणां पुरुषः श्रेष्ठः सिंहश्चारण्यावासिनाम्
 सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनाभिजीवनम् १६
 उद्भिजाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः
 वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः १७
 एषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु
 चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता १८
 य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम्
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोकान्न प्रणश्यति १९
 भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रणश्यति
 भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् २०
 यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्
 तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् २१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पंचमोऽध्यायः ५

षष्ठोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि सञ्जय
 तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः १
 प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या अपि सर्वशः

निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च सञ्जय २
 सञ्जय उवाच
 पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात्
 जगत्स्थितानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ३
 भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च
 गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ४
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः
 भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ५
 चत्वारोऽप्सु गुणा राजन्गन्धस्तत्र न विद्यते
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः
 शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च ६
 एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु
 वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ७
 अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा
 यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम्
 तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ८
 आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः
 सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ९
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः
 तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते १०
 अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्
 प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ११
 सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनन्दन
 परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः १२
 नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः
 पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा १३
 वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः सम्पन्नधनधान्यवान्
 लावणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः १४
 यथा च पुरुषः पश्येदादर्शं मुखमात्मनः
 एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले १५

द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान्
सर्वौषधिसमावापैः सर्वतः परिवृंहितः
आपस्ततोऽन्या विज्ञेया एष संक्षेप उच्यते १६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विस्तरं ब्रूहि सञ्जय
यावद्भूम्यवकाशोऽय दृश्यते शशलक्षणे
तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् १
वैशम्पायन उवाच

एवमुक्तः स राज्ञा तु सञ्जयो वाक्यमब्रवीत्
प्रागायता महाराज षडेते रत्नपर्वताः
अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ २
हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः
नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च रजतप्रभः
सर्वधातुविनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः ३
एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः
तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ४
तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत
वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ५
इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम्
हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ६
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च
प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ७
ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः
परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ८
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः
योजनानां सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ९
उच्चैश्च चतुरशीतिर्योजनानां महीपते

ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति १०
 तस्य पार्श्वे त्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिताः प्रभो
 भद्राश्चः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्चभारत
 उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुरण्यप्रतिश्रयाः ११
 विहगः सुमुखो यत्र सुपर्णस्यात्मजः किल
 स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्प्रेक्ष्य वायसान् १२
 मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम्
 अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् १३
 तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां पतिः
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् १४
 स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः
 भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः १५
 तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः
 अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति नित्यशः १६
 तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः
 समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः १७
 तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः
 अभिगम्यामरश्रेष्ठाः स्तवै स्तुन्वन्ति चाभिभो १८
 सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः
 तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि १९
 तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते
 तस्य हीमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः २०
 तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते
 ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति २१
 पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमं शिवम्
 कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् २२
 तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः
 उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः २३
 कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलम्बिनीम्
 त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः २४

तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः
 पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः २५
 तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर
 त्रिंशद्बाहुपरिग्राह्या भीमनिर्घातनिस्वना २६
 पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा
 पतत्यजस्रवेगेन हृदे चान्द्रमसे शुभे
 तथा ह्युत्पादितः पुण्यः स हृदः सागरोपमः २७
 तां धारयामास पुरा दुर्धरां पर्वतैरपि
 शतं वर्षसहस्राणां शिरसा वै महेश्वरः २८
 मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते
 जम्बूषण्डश्च तत्रैव सुमहान्दन्दनोपमः २९
 आयुर्दश सहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत
 सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ३०
 अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः
 जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ३१
 गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः
 संवृत्त्वाप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ३२
 गन्धमादनपादेषु परेष्वपरगण्डिकाः
 एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ३३
 तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः
 स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ३४
 नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्वैरण्यकं परम्
 वर्षमैरावतं नाम ततः शृङ्गवतः परम् ३५
 धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे
 इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव ह ३६
 उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः
 आयुष्प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽथतः ३७
 समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत
 एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ३८
 हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः

यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ३६
 अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति
 हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ४०
 तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम्
 रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः
 दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ४१
 यूपा मणिमयास्तत्र चित्याश्चापि हिरण्यमयाः
 तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ४२
 सृष्ट्वा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः
 उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः समागतैः
 नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ४३
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता
 ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ४४
 वस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती
 जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ४५
 अचिन्त्या दिव्यसङ्कल्पा प्रभोरेषैव संविधिः
 उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ४६
 दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती
 एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ४७
 रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः
 सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोधनाः ४८
 देवासुराणां च गृहं श्वेतः पर्वत उच्यते
 गन्धर्वा निषधे शैले नीले ब्रह्मर्षयो नृप
 शृङ्गवांस्तु महाराज पितृणां प्रतिसञ्चरः ४९
 इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः
 भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ५०
 तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी
 अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ५१
 यां तु पृच्छसि मां राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम्
 पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभये दक्षिणोत्तरे

कर्णो तु नागद्वीपं च कश्यपद्वीपमेव च ५२
ताम्रवर्णः शिरो राजञ्ज्रीमान्मलयपर्वतः
एतद्द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ५३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व सञ्जय
निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् १
सञ्जय उवाच
दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे
उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः २
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः
पुष्पाणि च सुगन्धीति रसवन्ति फलानि च ३
सर्वकामफलास्तत्र केचिद्बृक्षा जनाधिप
अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ४
ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमम्
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ५
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ६
देवलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः
तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विषमेषु च ७
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः
तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् ८
मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते
तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च
एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं विभो ९
निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च
जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत १०

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः
 ते निर्हरन्ति हि मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ११
 उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः
 मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् १२
 तस्य पूर्वाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशां पते
 भद्रसालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः १३
 कालाम्रश्च महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः
 द्वीपश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः १४
 तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः
 स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः १५
 चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः
 चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः १६
 दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ
 कालाम्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः १७
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु
 सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्षः सनातनः १८
 सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः
 तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः १९
 योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ
 उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृङ्गनुजेश्वर २०
 अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च
 परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् २१
 पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्
 मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्नजतसन्निभम् २२
 तस्या जम्बवाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप
 मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान्कुरून् २३
 पिबन्ति तद्रसं हृष्टा जना नित्यं जनाधिप
 तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते च तान् २४
 तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम्
 तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः २५

तथा माल्यवतः शृङ्गे दीप्यते तत्र हव्यवाट्
 नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ २६
 तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वान्तगण्डिका
 योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान्स्थितः २७
 महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः
 ब्रह्मलोकाच्च्युताः सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः २८
 तपस्तु तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः
 रक्षार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् २९
 षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ३०
 षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च
 आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ३१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ८

नवमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च सञ्जय
 आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः १
 सञ्जय उवाच
 दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः २
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः
 रतिप्रधानाश्च तथा जायन्ते तत्र मानवाः ३
 दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च
 जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ४
 दक्षिणेन शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च
 वर्षं हैरणवतं नाम यत्र हैरणवती नदी ५
 यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः
 महाबलास्तत्र सदा राजन्मुदितमानसाः ६
 एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप

आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ७
 शृङ्गाणि वै शृङ्गवतस्त्रीण्येव मनुजाधिप
 एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ८
 सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम्
 तत्र स्वयम्प्रभा देवी नित्यं वसति शाशिडली ९
 उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप
 वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् १०
 न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यन्ति मानवाः
 चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ११
 पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः
 पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः १२
 अनिष्पन्दाः सुगन्धाश्च निराहारा जितेन्द्रियाः
 देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप १३
 त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप
 आयुष्प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम १४
 क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः
 हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकात्मके १५
 अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम्
 अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदपरिष्कृतम् १६
 स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ
 संचेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता च सः १७
 पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव
 स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः १८
 वैशम्पायन उवाच
 एवमुक्तः सञ्जयेन धृतराष्ट्रो महामनाः
 ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप १९
 स विचिन्त्य महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः
 असंशयं सूतपुत्र कालः संचिपते जगत्
 सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् २०
 नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतभृत्

देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ६

दशमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्च्छितं बलम्
यत्रातिमात्रं लुब्धोऽय पुत्रो दुर्योधनो मम १
यत्र गृद्धाः पाण्डुसुता यत्र मे सञ्जते मनः
एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि संजय २
सञ्जय उवाच

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम
गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौबलः ३
अपरे क्षत्रियाश्चापि नानाजनपदेश्वराः
ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ४
अत्र ते वर्णयिष्यामि वर्षं भारत भारतम्
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ५
पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः
ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ६
तथैव मुचुकुन्दस्य शिबेरौशीनरस्य च
ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ७
अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम्
सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ८
तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम
शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ९
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः १०
तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्तु समीपतः
अभिज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ११
अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः
आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो १२

नदीः पिबन्ति बहुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम्
 गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् १३
 शतद्रुं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम्
 दृषद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् १४
 नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगाम्
 इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि १५
 वेदस्मृतिं वेतसिनीं त्रिदिवामिन्दुमालिनीम्
 करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् १६
 गोमतीं धूतपापां च वन्दनां च महानदीम्
 कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां विचित्रां लोहतारिणीम् १७
 रथस्थां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर
 चर्मणवतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा १८
 शतावरीं पयोष्णीं च परां भैमरथीं तथा
 कावेरीं चुलुकां चापि वापीं शतबलामपि १९
 निचीरां महितां चापि सुप्रयोगां नराधिप
 पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं वाजिनीं पुरमालिनीम् २०
 पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा
 पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पिप्पलावतीम् २१
 पारिषेणामसिक्नीं च सरलां भारमर्दिनीम्
 पुरुहीं प्रवरां मेनां मोघां घृतवतीं तथा २२
 धूमत्यामतिकृष्णां च सूचीं छावीं च कौरव
 सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् २३
 शशिकान्तां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि
 वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरणवतिम् २४
 हिरणवतीं चित्रवतीं चित्रसेनां च निम्नगाम्
 रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् २५
 उपेन्द्रां बहुलां चैव कुचरामम्बुवाहिनीम्
 वैनन्दीं पिञ्जलां वेरणां तुङ्गवेणां महानदीम् २६
 विदिशां कृष्णवेरणां च ताम्रां च कपिलामपि
 शलुं सुवामां वेदाश्र्वां हरिस्त्रावां महापगाम् २७

शीघ्रां च पिच्छलां चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम्
 कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्दनाम् २८
 दुर्गामन्तःशिलां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम्
 चरद्वां महिरोहीं च तथा जम्बूनदीमपि २९
 सुनसां तमसां दासीं त्रसामन्यां वराणसीम्
 लोलोद्धृतकरां चैव पूर्णाशां च महानदीम् ३०
 मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप
 सदानिरामयां वृत्यां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ३१
 ब्रह्मार्णीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत
 चित्रोपलां चित्रबर्हा मञ्जुं मकरवाहिनीम् ३२
 मन्दाकिनीं वैतरणीं कोकां चैव महानदीम्
 शुक्तिमतीमरण्यां च पुष्पवेगयुत्पलावतीम् ३३
 लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम्
 कुमारीमृषिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ३४
 सरस्वतीः सुपुण्याश्च सर्वा गङ्गाश्च मारिष
 विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाबलाः ३५
 तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः
 इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति ३६
 अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम
 तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ३७
 शूरसेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मौकास्तथैव च
 मत्स्याः सुकुट्यः सौबल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ३८
 चेदिवत्साः करुषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः
 उत्तमौजा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ३९
 पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव एकपृष्ठा युगन्धराः
 सौधा मद्रा भुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ४०
 जठराः कुक्कुशाश्चैव सुदाशार्णाश्च भारत
 कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ४१
 गोविन्दा मन्दकाः षण्डा विदर्भानूपवासिकाः
 अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः पनीतकाः ४२

आदिराष्ट्राः सुकुट्टाश्च बलिराष्ट्रं च केवलम्
 वानरास्याः प्रवाहाश्च वक्रा वक्रभयाः शकाः ४३
 विदेहका मागधाश्च सुह्लाश्च विजयास्तथा
 अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ४४
 मल्लाः सुदोष्णाः प्राहूतास्तथा माहिषकार्षिकाः
 वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ४५
 अपरन्ध्राश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्मखण्डिकाः
 अटवीशबराश्चैव मरुभौमाश्च मारिष ४६
 उपावृश्चानुपावृश्चसुराष्ट्राः केकयास्तथा
 कुट्टापरान्ता द्वैधेयाः काक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ४७
 अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च
 बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः ४८
 मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप
 पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदोष्णाः प्रमुदास्तथा ४९
 शका निषादा निषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः
 दुगूलाः प्रतिमत्स्याश्च कुशलाः कुनटास्तथा ५०
 तीरग्राहास्तरतोया राजिका रस्यकागणाः
 तिलकाः पारसीकाश्च मधुमन्तः प्रकुत्सकाः ५१
 काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा
 अभीसारा कुलूताश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ५२
 दर्वीकाः सकचा दर्वा वातजामरथोरगाः
 बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ५३
 वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा
 वानायवो दशापार्श्वा रोमाणः कुशबिन्दवः ५४
 कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः परवल्लकाः
 किराता बर्बराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ५५
 ओष्ट्राः पुण्ड्राः ससैरन्ध्राः पार्वतीयाश्च मारिष
 अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ५६
 द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूषिका वनवासिनः
 उन्नत्यका महिषका विकल्पा मूषकास्तथा ५७

कर्णिकाः कुन्तिकाश्चैव सौद्धिदा नलकालकाः
 कौकुट्टिकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवाणकाः ५८
 समङ्गाः कोपनाश्चैव कुकुराङ्गदमारिषाः
 ध्वजिन्युत्सवसङ्केतास्त्रिगर्ताः सर्वसेनयः ५९
 त्र्यङ्गाः केकरकाः प्रोष्ठाः परसंचरकास्तथा
 तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ६०
 मालका मल्लकाश्चैव तथैवापरवर्तकाः
 कुलिन्दाः कलकाश्चैव करगठाः कुरकास्तथा ६१
 मूषका स्तनबालाश्च सतियः पत्तिपञ्जकाः
 आदिदायाः सिरालाश्च स्तूबका स्तनपास्तथा ६२
 हृषीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः
 उत्तराश्चापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम ६३
 यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः
 सक्षद्रुहः कुन्तलाश्च हूणाः पारतकैः सह ६४
 तथैव मरधाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः
 क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ६५
 शूद्राभीराथ दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह
 खशिकाश्च तुखाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ६६
 आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोषिकाः
 औपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ६७
 तामरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः
 उद्देशमात्रेण मया देशाः सङ्कीर्तिताः प्रभो ६८
 यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम्
 दुह्येद्धेनुः कामधुक्च भूमिः सम्यगनुष्ठिता ६९
 तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः
 ते त्यजन्त्याहवे प्राणान्नसागृद्धास्तरस्विनः ७०
 देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम्
 अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ७१
 राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुन्धराम्
 न चापि तृप्तिः कामानां विद्यते चेह कस्यचित् ७२

तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव च पार्थिव ७३
पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुङ्गव
भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ७४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशमोऽध्यायः १०

एकादशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च
प्रमाणमायुषः सूत फलं चापि शुभाशुभम् १
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च सञ्जय
आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च २
सञ्जय उवाच
चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ
कृतं त्रेता द्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन ३
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं विभो
संक्षेपाद्द्वापरस्याथ ततः पुष्यं प्रवर्तते ४
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ५
तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप
द्विसहस्रं द्वापरे तु शते तिष्ठति संप्रति ६
न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुष्येऽस्मिन्भरतर्षभ
गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ७
महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः
अजायन्त कृते राजन्मुनयः सुतपोधनाः ८
महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः
जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ९
आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि
जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः १०
सर्ववर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति

महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैषिणः ११
तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप
लुब्धाश्चानृतकाश्चैव पुष्ये जायन्ति भारत १२
ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च
पुष्ये भवन्ति मर्त्यानां रागो लोभश्च भारत १३
संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप
गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् १४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ११
समाप्तं जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्व

द्वादशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह सञ्जय
विष्कम्भस्य प्रब्रूहि परिमाणं च तत्त्वतः १
समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन
शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च सञ्जय २
शाल्मलं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च
ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ३
सञ्जय उवाच

राजन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं सन्ततं जगत्
सप्त त्वहं प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ४
अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां पते
षट्शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ५
लावणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः
नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ६
नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः
सिद्धचारणसङ्कीर्णः सागरः परिमण्डलः ७
शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव
शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ८
जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप

विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः
 क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन सम्परिवारितः ६
 तत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते जनः
 कुत एव हि दुर्भिन्नं क्षमातेजोयुता हि ते १०
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ
 उक्त एष महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ११
 धृतराष्ट्र उवाच
 शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह सञ्जय
 उक्तस्त्वया महाभाग विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः १२
 सञ्जय उवाच
 तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु
 अतीवगुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप १३
 देवर्षिगन्धर्वयुतः परमो मेरुरुच्यते
 प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः
 यतो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः १४
 ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः
 यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम्
 यतो वर्षं प्रभवति वर्षकाले जनेश्वर १५
 उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः
 रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः १६
 उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः
 यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर १७
 धृतराष्ट्र उवाच
 सुमहान्संशयोमेऽद्य प्रोक्तं सञ्जय यत्त्वया
 प्रजाः कथं सूतपुत्र सम्प्राप्ताः श्यामतामिह १८
 सञ्जय उवाच
 सर्वेष्वेव महाप्राज्ञ द्वीपेषु कुरुनन्दन
 गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप १९
 श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत

आस्तेऽत्र भगवान्कृष्णस्तत्कान्त्या श्यामतां गतः २०
 ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः
 केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवायति २१
 तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः
 वर्षाणि तेषु कौरव्य संप्रोक्तानि मनीषिभिः २२
 महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः
 जलधारात्परो राजन्सुकुमार इति स्मृतः २३
 रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य तु मणीचकः
 केसरस्याथ मोदाकी परेण तु महापुमान् २४
 परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च
 जम्बूद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः २५
 शाको नाम महाराज तस्य द्वीपस्य मध्यगः
 तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शङ्करः २६
 तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च
 धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत २७
 वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते
 दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः २८
 प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः
 नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधागतिः २९
 सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरिका तथा
 महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी
 इक्षुवर्धनिका चैव तथा भरतसत्तम ३०
 ततः प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्बह
 सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ३१
 न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च
 शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ३२
 तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मताः
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ३३
 मगा ब्राह्मण भूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप
 मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ३४

मानसेषु महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः
 सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः
 शूद्रास्तु मन्दगे नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ३५
 न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकाः
 स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षन्ति परस्परम् ३६
 एतावदेवशक्यं तु तस्मिन्द्वीपे प्रभाषितुम्
 एतावदेव श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशोऽध्यायः १२

त्रयोदशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा
 यथाश्रुतं महाराज ब्रुवतस्तन्निबोध मे १
 घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः
 सुरोदः सागरश्चैव यथान्यो घर्मसागरः २
 परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप
 सर्वतश्च महाराज पर्वतैः परिवारिताः ३
 गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान्
 पर्वतः पश्चिमः कृष्णो नारायणनिभो नृप ४
 तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः
 प्रजापतिमुपासीनः प्रजानां विदधे सुखम् ५
 कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य ह
 संपूज्यते शल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ६
 क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः
 संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ष्येन नित्यदा ७
 गोमन्दः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान्
 तत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः
 मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ८
 कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः
 सुधामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ९

द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः
 चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः १०
 षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः
 तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ११
 औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम्
 तृतीयं वै रथाकारं चतुर्थं पालनं स्मृतम् १२
 धृतिमत्पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम्
 सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षपुञ्जकाः १३
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर
 विहरन्ति रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः १४
 न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप
 गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव १५
 अवशिष्टेषु वर्षेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर
 यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु १६
 क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः
 क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः १७
 अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः
 मैनाकात्परतो राजन्गोविन्दो गिरिरुत्तमः १८
 गोविन्दात्तु परो राजन्निबिडो नाम पर्वतः
 परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन १९
 देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः २०
 मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्बह
 उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः २१
 अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः २२
 सिद्धचारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनाधिप
 एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः २३
 पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नमान्
 तत्र नित्यं निवसति स्वयं देवः प्रजापतिः २४

तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षिभिः
 वाग्भिर्मनोऽनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप २५
 जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत
 द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन २६
 विप्राणां ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च
 आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः २७
 एको जनपदो राजन्द्द्वीपेष्वेतेषु भारत
 उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते २८
 ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः
 द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा २९
 स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः
 गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ३०
 भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम्
 सिद्धमेव महाराज भुञ्जते तत्र नित्यदा ३१
 ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः
 चतुरश्रा महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ३२
 तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः
 दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः
 सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरटामुखः ३३
 तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे
 असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ३४
 तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च
 असंबाधा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ३५
 पुष्करैः पद्मसङ्काशैर्वर्ष्मवद्भिर्महाप्रभैः
 ते शनैः पुनरेवाशु वायून्मुञ्चन्ति नित्यशः ३६
 श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः
 आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ३७
 धृतराष्ट्र उवाच
 परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया सञ्जय कीर्तितः
 दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ३८

संजय उवाच

उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान्मे शृणु तत्त्वतः
 स्वर्भानुः कौरवश्रेष्ठ यावदेष प्रभावतः ३६
 परिमण्डलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः
 योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ४०
 परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ
 षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ४१
 चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः
 विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम्
 एकोनषष्टिवैपुल्याच्छीतरश्मेर्महात्मनः ४२
 सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन
 विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशतं समम् ४३
 अष्टपञ्चाशतं राजन्विपुलत्वेन चानघ
 श्रूयते परमोदारः पतंगोऽसौ विभावसुः
 एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ४४
 स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया
 चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः ४५
 इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा
 सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ४६
 यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्याणमिदं जगत्
 तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ४७
 श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम्
 श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसम्मतः
 आयुर्बलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते ४८
 यः शृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ४९
 इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तामहे वयम्
 पूर्वं प्रवर्तते पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः १३

समाप्तं भूमिपर्व

चतुर्दशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य सञ्जयः
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् १
 ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः
 आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानाममध्यमम् २
 सञ्जयोऽह महाराज नमस्ते भरतर्षभ
 हतो भीष्मः शान्तनवो भारतानां पितामहः ३
 ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम्
 शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ४
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत्
 स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ५
 यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे
 जिगायैकरथेनैव काशिपुर्या महारथः ६
 जामदग्न्यं रणे राममायोध्य वसुसंभवः
 न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ७
 महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव
 समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ८
 शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः
 नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ९
 पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे
 प्रवेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः १०
 परिरुच्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा
 जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ११
 यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः
 जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः १२
 स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः
 तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत १३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः १४

पञ्चदशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना
कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः १
कथमासंश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण संजय
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा २
तस्मिन्हते महासत्त्वे महेष्वासे महाबले
महारथे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ३
आर्तिः परा माविशति यतः शंससि मे हतम्
कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ४
के तं यान्तमनुप्रेयुः के चास्यासन्पुरोगमाः
केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त संजय ५
के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम्
रथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ६
यस्तमोऽक इवापोहन्परसैन्यममित्रहा
सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत्
अकरोद्दुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ७
ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन्
कृतिनं तं दुराधर्षं सम्यग्यास्यन्तमन्तिके
कथं शान्तनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ८
निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्विनम्
चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ९
अत्यन्यान्पुरुषव्याघ्रान्हरीमन्तमपराजितम्
पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि १०
उग्रधन्वानमुग्रेषुं वर्तमानं रथोत्तमे
परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तं शितेषुभिः ११
पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे
कालाग्निमिव दुर्धर्षं समवेष्टत नित्यशः १२
परिकृष्य स सेनां मे दशरात्रमनीकहा
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् १३

यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन्
 जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः १४
 स शेते निष्टनभूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः
 मम दुर्मन्त्रितेनासौ यथा नार्हः स भारतः १५
 कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी
 प्रहर्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् १६
 कथं भीष्मेण संग्राममकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः
 कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति सञ्जय १७
 कृपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा
 भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः १८
 कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना
 भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरुत्सहः १९
 यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम्
 अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् २०
 तं हतं समरे भीष्मं महारथबलोचितम्
 सञ्जयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्यहे २१
 मामकाः के महेष्वासा नाजहुः सञ्जयाच्युतम्
 दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् २२
 यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः
 कच्चिन्न कुरवो भीतास्तत्यजुः सञ्जयाच्युतम् २३
 मौर्वीघोषस्तनयित्बुः पृषत्कपृषतो महान्
 धनुर्हादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः २४
 यदभ्यवर्षत्कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान्
 निघ्नन्पररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् २५
 इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम्
 कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं समरेऽप्लवम्
 गदासिमकरावर्तं हयग्राहं गजाकुलम् २६
 हयान्गजान्पदातांश्च रथांश्च तरसा बहून्
 निमञ्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् २७
 विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परन्तपम्

वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् २८
 भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे सञ्जयारिहा
 दुर्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् २९
 केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः
 पृष्ठतः के परान्वीरा उपासेधन्यतव्रताः ३०
 के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके
 केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ३१
 वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्सञ्जय सृञ्जयान्
 समेताग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ३२
 पार्श्वतः केऽभ्यवर्तन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम्
 समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त सञ्जय ३३
 रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते
 दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ३४
 सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः
 कथं प्रहर्तुमपि ते शेकुः सञ्जय पाण्डवाः ३५
 यस्मिन्द्वीपे समाश्रित्य युध्यन्ति कुरवः परैः
 तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि सञ्जय ३६
 यस्य वीर्ये समाश्वस्य मम पुत्रो बृहद्बलः
 न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ३७
 यः पुरा विबुधैः सेन्द्रैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः
 काञ्चित्तो दानवान्घड्भिः पिता मम महाव्रतः ३८
 यस्मिञ्जाते महावीर्ये शन्तनुर्लोकशंकरे
 शोकं दुःखं च दैन्यं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ३९
 प्रज्ञापरायणं तज्ज्ञं सद्धर्मनिरतं शुचिम्
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ४०
 सर्वास्त्रविनयोपेतं दान्तं शान्तं मनस्विनम्
 हतं शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं बलं हतम् ४१
 धर्मादधर्मो बलवान्सम्प्राप्त इति मे मतिः
 यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ४२
 जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः

अम्बार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ४३
 तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम्
 हतं शंससि भीष्मं मे किं नु दुःखमतः परम् ४४
 असकृत्त्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः
 जामदग्न्यस्तथा रामः परवीरनिघातिना ४५
 तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात्
 तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्छिखण्डी द्रुपदात्मजः ४६
 यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम्
 परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ४७
 के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शत्रुसंसदि
 शंस मे तद्यथा वृत्तं युद्धं भीष्मस्य पारडवैः ४८
 योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय
 अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्वलं मम ४९
 पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्य महाहवे
 परासिक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ५०
 जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु संजय
 घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ५१
 अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः
 भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ५२
 अद्रिसारमयं नूनं सुदृढं हृदयं मम
 यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ५३
 यस्मिन्नस्त्रं च मेघा च नीतिश्च भरतर्षभे
 अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ५४
 न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेघया न च
 न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ५५
 कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः
 यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंससि सञ्जय ५६
 पुत्रशोकाभिसन्तप्तो महद्दुःखमचिन्तयन्
 आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छंतनुनन्दनात् ५७
 यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय

दुर्योधनः शान्तनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ५८
 नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिन्तयन्
 शेषं किञ्चित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ५९
 दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः सम्प्रदर्शितः
 यत्र शान्तनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ६०
 वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा पितामहम्
 क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ६१
 एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु संजय
 पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ६२
 अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम्
 कथं शान्तनवं तात पाण्डुपुत्रा न्यपातयन् ६३
 कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः
 कथं वा निहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ६४
 दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः
 दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन् ६५
 यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवारणवाजिनाम्
 शरशक्तिगदाखड्गतोमराक्षां भयावहाम् ६६
 प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युधि दुरासदाम्
 प्राणद्यूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ६७
 केऽजयन्के जितास्तत्र हतलक्षा निपातिताः
 अन्ये भीष्माच्छान्तनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ६८
 न हि मे शान्तिरस्तीह युधि देवव्रतं हतम्
 पितरं भीमकर्माणं श्रुत्वा मे दुःखमाविशत् ६९
 आर्तिं मे हृदये रूढां महतीं पुत्रकारिताम्
 त्वं सिञ्चन्सर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसि संजय ७०
 महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम्
 दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ७१
 श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम्
 तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र संजय ७२
 संग्रामे पृथिवीशानां मन्दस्याबुद्धिसम्भवम्

अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ७३
 यत्कृतं तत्र भीष्मेण संग्रामे जयमिच्छता
 तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ७४
 यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः
 क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा च तत् ७५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः १५

षोडशोऽध्यायः

संजय उवाच

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि
 न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि १
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः
 एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति २
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत्
 स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ३
 निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया
 अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तं च सुचिरं वने ४
 हयानां च गजानां च शूराणां चामितौजसाम्
 प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ५
 शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः
 दिष्टमेतत्पुरा नूनमेवंभावि नराधिप ६
 नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते
 यस्य प्रसादाद्दिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ७
 दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्दूराच्छ्रवणमेव च
 परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ८
 व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा
 शस्त्रैरसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ९
 शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम्
 भारतानां महद्युद्धं यथाभूल्लोमहर्षणम् १०
 तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः

दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ११
 दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः
 अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय १२
 अयं मा समनुप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः
 पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः १३
 नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात्
 हन्याद्भूमो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च ससृजयान् १४
 अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम्
 श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्भूर्ज्यो रणे मम १५
 तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः
 शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः १६
 तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्योत्तरापथाः
 सर्वशस्त्रास्त्रकुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् १७
 अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम्
 मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना १८
 वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम्
 गोप्तारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखण्डिनः १९
 संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः
 यथा न हन्याद्वाङ्मेयं दुःशासन तथा कुरु २०
 ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान्
 क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति २१
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भारत
 हयहेषितशब्दैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा २२
 गजानां बृंहतां चैव योधानां चाभि गर्जताम्
 दवेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् २३
 उदतिष्ठन्महाराज सर्व युक्तमशेषतः
 सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः
 तव राजेन्द्र पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च २४
 तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः
 विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः २५

रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः
 अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् २६
 धनुर्भिर्भृष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः
 योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः २७
 गजा रथाः पदाताश्च तुरगाश्च विशां पते
 व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः २८
 ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः
 स्वेषां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः २९
 काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः
 अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजा राज्ञां सहस्रशः ३०
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव
 संनद्धास्तेषु ते वीरा ददृशुर्युद्धकाञ्चिणः ३१
 उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलबद्धाः कलापिनः
 ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता बभुः ३२
 शकुनिः सौबलः शल्यः सैन्धवोऽथ जयद्रथः
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ३३
 श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः
 बृहद्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ३४
 दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघबाहवः
 अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ३५
 एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः
 राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महाबलाः ३६
 संनद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः
 बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे ध्वजिनो मुञ्जमालिनः ३७
 सृष्टा दुर्योधनस्यार्थं ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः
 समृद्धा दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ३८
 एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः
 अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शान्तनवोऽग्रणीः ३९
 श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम्
 अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ४०

हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यन्दने स्थितम्
 श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ४१
 दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः
 सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ४२
 जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा
 धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विविजिरे मुहुः ४३
 एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव भारत
 पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ४४
 उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ
 युगान्ते समुपेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ४५
 नैव नस्तादृशो राजन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः
 अनीकानां समेतानां समवायस्तथाविधः ४६
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशोऽध्यायः १६

सप्तदशोऽध्यायः

संजय उवाच
 यथा स भगवान्ध्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्
 तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः १
 मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत
 दीप्यमानाश्च सम्पेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः २
 द्विधाभूत इवाऽदित्य उदये प्रत्यदृश्यत
 ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमानुदितो दिवि ३
 ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः
 लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणित भोजनाः ४
 अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः
 भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ५
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिन्दमौ
 युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ६
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव
 समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ७

इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत्
 गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ८
 एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैर्गतः
 संभावयत चात्मानमव्यग्रमनसो युधि ९
 नाभागो हि ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः
 संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः १०
 अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे
 यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ११
 एवमुक्त्वा महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ
 निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः १२
 स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः
 न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ १३
 अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः
 निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश १४
 श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः
 तान्यनीकान्यशोभन्त रथं रथपदातिभिः १५
 भेरीपणवशब्दैश्च पटहानां च निःस्वनैः
 रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही १६
 काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः
 भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जङ्गमाः पर्वता इव १७
 तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना
 विमलादित्यसङ्काशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः १८
 ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ
 अवर्तन्त यथादेशं राजञ्शान्तनवस्य ते १९
 स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः
 ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना
 पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः २०
 अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलांगूलकेतनः
 श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः २१
 शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः

एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः
 स्यन्दनैर्वरवर्णाभिर्भीष्मस्यासन्पुरःसराः २२
 तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान्
 भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः २३
 जाम्बूनदमयी वेदिः कमण्डलुविभूषिता
 केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह २४
 अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः
 महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः २५
 तस्य पौरवकालिङ्गौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः
 क्षेमधन्वा सुमित्रश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः २६
 स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च
 प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च नृपो ययौ २७
 तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च महात्मना
 शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानामभवद्वलम् २८
 अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः
 शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः २९
 शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः
 अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ३०
 तत्सिन्धुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखम्
 अनन्तरथनागाश्चमशोभत महद्वलम् ३१
 षष्ट्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च
 पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ३२
 तस्य पर्वतसङ्काशा व्यरोचन्त महागजाः
 यन्त्रतोमरतूणीरैः पताकाभिश्च शोभिताः ३३
 शुशुभे केतुमुख्येन पादपेन कलिङ्गपः
 श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ३४
 केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमांकुशम्
 आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ३५
 तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः
 भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ३६

गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन सम्मितौ
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ३७
 स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गोत्तमशीर्षवान्
 वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्राहरत्सर्वतोमुखः ३८
 द्रोणेन विहितो राजन्नाज्ञा शान्तनवेन च
 तथैवाचार्यपुत्रेण बाह्लीकेन कृपेण च ३९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः १७

अष्टादशोऽध्यायः

संजय उवाच

ततो मुहूर्तात् तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः
 अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् १
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वारणानां च बृंहितैः
 रथानां नेमिघोषैश्च दीर्यतीव वसुंधरा २
 हयानां हेषमाणानां योधानां तत्र गर्जताम्
 क्षणेन खं दिशश्चैव शब्देनापूरितं तदा ३
 पुत्राणां तव दुर्धर्ष पाण्डवानां तथैव च
 समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ४
 तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः
 भ्राजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ५
 ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप
 काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ६
 स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत
 महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ७
 काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः
 संनद्धाः प्रत्यदृश्यन्त ग्रहाः प्रज्वलिता इव ८
 उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः
 ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता बभुः ९
 पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप
 दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा १०

विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ११
रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः १२
शाल्वा मत्स्यास्तथाम्बष्ठास्त्रिगर्ताः केकयास्तथा
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः १३
द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः
महता रथवंशेन तेऽभ्यरक्षत् पितामहम् १४
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम्
मागधो येन नृपतिस्तद् रथानीकमन्वयात् १५
रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम्
अभवन् वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि षट् १६
पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन् धनुश्चर्मासिपाणयः
अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः १७
अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत
अदृश्यन्त महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे १८
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः १८

एकोन विंशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
अक्षौहिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः
कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः १
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम्
कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवः २
सञ्जय उवाच
धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः
अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयम् ३
महर्षेर्वचनात् तात वेदयन्ति बृहस्पतेः
संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ४
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह

अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ५
 एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य प्रत्यभाषत फल्गुनः ६
 एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयम्
 अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ७
 यः स वात इवोद्धूतः समरे दुःसहः परैः
 सः नः पुरो योत्स्यति वै भीमः प्रहरतां वरः ८
 तेजांसि रिपुसैन्यानां मृद्नन्पुरुषसत्तमः
 अग्रेऽग्रणीर्यास्यति नो युद्धोपायविचक्षणः ९
 यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः
 निवर्तिष्यन्ति संभ्रान्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा इव १०
 तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयम्
 भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं वज्रपाणिमिवामराः ११
 नहि सोऽस्ति पुमाँल्लोके यः संक्रुद्धं वृकोदरम्
 द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभम् १२
 भीमसेनो गदां बिभ्रद् वज्रसारमयीं दृढाम्
 चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् १३
 केकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान्
 एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर १४
 धृतराष्ट्रस्य दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत्
 ब्रुवाणं तु तथा पार्थ सर्वसैन्यानि मारिष
 अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे १५
 एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः
 व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा १६
 सम्प्रयातान् कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः
 गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत १७
 भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् १८
 समुद्योज्य ततः पश्चाद् राजाप्यक्षौहिणीवृतः
 भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः १९

चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती
 द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः २०
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः
 सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः २१
 शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः
 यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ २२
 पृष्ठगोपोऽजुनस्यापि युयुधानो महारथः
 चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ २३
 राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
 बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव २४
 अक्षौहिण्या च पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः
 विराटमन्वयात् पश्चात्पाण्डवार्थे पराक्रमी २५
 तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः
 नानाचिह्नधरा राजन्नथेष्वसन्महाध्वजाः २६
 समुत्सर्प्य ततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नो महारथः
 भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् २७
 त्वदीयानां परेषां च रथेषु विविधान्ध्वजान्
 अभिभूयार्जुनस्यैको ध्वजस्तस्थौ महाकपिः २८
 पादातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः
 अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः २९
 वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः
 शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ३०
 क्षरन्त इव जीमूता मदार्द्राः पद्मगन्धिनः
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ३१
 भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिघोपमाम्
 प्रचकर्ष महत्सैन्यं दुराधर्षो महामनाः ३२
 तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तं रश्मिमालिनम्
 न शेकुः सर्वतो योधाः प्रतिवीक्षितुमन्तिके ३३
 वज्रो नामैष तु व्यूहो दुर्भिदः सर्वतोमुखः
 चापविद्युद्ध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ३४

यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम्
 अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ३५
 संध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति
 प्रावात्सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् ३६
 विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा नीचैः शर्करकर्षिणः
 रजश्चोद्धूयमानं तु तमसाच्छादयज्जगत् ३७
 पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ
 उद्यन्तं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ३८
 अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ
 निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः सघोषो भूश्चाल ह
 व्यशीर्यत सनादा च तदा भरतसत्तम ३९
 निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन्
 प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किञ्चन ४०
 ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्चना
 किङ्किणीजालनद्धानां काञ्चनस्त्रग्वतां रवैः ४१
 महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम्
 सर्वं भ्रूणभ्रूणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ४२
 एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः
 व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ४३
 स्रंसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ
 दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः १९

विंशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

सूर्योदये संजय के नु पूर्वं युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन्
 मामका वा भीष्मनेत्राः समीके पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् १
 केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदा व्याभषन्त
 केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् २
 सञ्जय उवाच

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र
 उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ३
 उभे सेने बृहती भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये
 तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे तथा ह्युभे सत्पुरुषार्यगुप्ते ४
 पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः
 दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ५
 शुक्रो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां धार्तराष्ट्राञ्श्चापदा व्याभषन्त
 गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रान्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ६
 दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं सुवर्णकक्ष्यं जातिबलं प्रभिन्नम्
 समास्थितो मध्यगतः कुरूणां संस्तूयमानो बन्दिभिर्मागधैश्च ७
 चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं सौवर्णीं स्वग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे
 तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ८
 भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशंखः
 श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ९
 तस्य सैन्यं धार्तराष्ट्राश्च सर्वे बाह्लीकानामेकदेशः शलश्च
 ये चाम्बष्ठाः क्षत्रिया ये च सिन्धौ तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः १०
 शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा द्रोणो महाबाहुरदीनसत्त्वः
 आस्ते गुरुः प्रयशा सर्वराज्ञां पश्चाच्चमूमिन्द्र इवाभिरक्षन् ११
 वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च
 शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः १२
 शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी
 शकैः किरातैर्यवनैः पल्लवैश्च सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिपाति १३
 महारथैरन्धकवृष्णिभोजैः सौराष्ट्रकैर्नैर्ऋतैरात्तशस्त्रैः
 बृहद्बलः कृतवर्माभिगुप्तो बलं त्वदीयं दक्षिणतोऽभिपाति १४
 संशप्तकानामयुतं रथानां मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः
 येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः प्रयाता वै ते त्रिगर्ताश्च शूराः १५
 साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत
 नागे नागे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे १६
 अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः
 एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत १७

अव्यूहन्मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम्
 दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शान्तनवोऽग्रणीः १८
 महारथौघविपुलः समुद्र इव पर्वणि
 भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि १९
 अनन्तरूपा ध्वजिनी त्वदीया नरेन्द्र भीमा न तु पाण्डवानाम्
 तां त्वेव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधृष्यां यस्या नेतारौ केशवश्चार्जुनश्च २०
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः

संजय उवाच

बृहतीं धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा सेनां समुद्यताम्
 विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः १
 व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः
 अभेद्यमिव सम्प्रेक्ष्य विषरणोऽजुनमब्रवीत् २
 धनंजय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे
 धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ३
 अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्शिना
 कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरितेजसा ४
 ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्शन
 कथमस्मान्महाव्यूहादुद्यानं नो भविष्यति ५
 अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थ युधिष्ठिरममित्रहा
 विषरणमभि सम्प्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ६
 प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्छूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि
 जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ७
 तत्तु ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे
 नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ८
 एतमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरोऽब्रवीत्
 पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ९
 न तथा बलवीर्याभ्यां विजयन्ते जिगीषवः
 यथा सत्यानृशंस्याभ्यां धर्मैशैवोद्यमेन च १०

त्यक्त्वाधर्मं च लोभं च मोहं चोद्यममास्थिताः
युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः ११
एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः
यथा मे नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः १२
गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति माधवम्
अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुणः १३
अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः
पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः १४
पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः
सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्त्विति १५
अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम्
तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः १६
तस्य ते न व्यथां काचिदिह पश्यामि भारत
यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्तिरदशेश्वरः १७
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः

संजय उवाच
ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत्
प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ १
यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः
स्वर्गं परमभीप्सन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः २
मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना
धृष्टद्युम्नस्य च स्वयं भीमेन परिपालितम् ३
अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम्
श्रीमता सात्वताग्रयेण शक्रेणैव धनुष्मता ४
महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम्
युधिष्ठिरः काञ्चनभागडयोक्त्रं समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ५
समुच्छ्रितं दान्तशलाकमस्य सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति
प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्ति महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेन्द्रम् ६

पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो महर्षिवृद्धाः श्रुतवन्त एव
 जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभिः समन्ततः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ७
 ततः स वस्त्राणि तथैव गाश्च फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान्
 कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा कुर्वन्त्ययौ शक्र इवामरेभ्यः ८
 सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः
 रथोऽजुनस्याग्निरिवार्चिमाली विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ९
 तमास्थितः केशवसंगृहीतं कपिध्वजं गाण्डिवबाणहस्तः
 धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भविता वा कदाचित् १०
 उद्धर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेनामतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम्
 अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नराश्वनागान्युधि भस्म कुर्यात् ११
 स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता
 तं प्रेक्ष्य मत्तर्षभसिंहखेलं लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् १२
 समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं प्रविव्यथुः पङ्कगता इवोष्ट्राः
 वृकोदरं वारणराजदर्पं योधास्त्वदीया भयविग्रसत्त्वाः १३
 अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम्
 अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः १४
 वासुदेव उवाच
 य एष गोप्ता प्रतपन्बलस्थो यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च
 स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहतास्त्रिंशतो वाजिमेधाः १५
 एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव घर्मरश्मिम्
 एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण १६
 धृतराष्ट्र उवाच
 केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय
 उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः १७
 के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने
 मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय १८
 कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः
 वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् १९
 संजय उवाच
 उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे मुदा

स्रग्धूपपानगन्धानामुभयत्र समुद्भवः २०
संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ
संसर्पतामुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् २१
वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः
कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् २२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः २२

त्रयोविंशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय १
सञ्जय उवाच
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् २
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ३
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ४
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ६
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् १०

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ११
 तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् १२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् १३
 ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः १४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः
 पौरण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः १५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६
 काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते
 सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक् पृथक् १८
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् १९
 अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः
 प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः २०
 हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते
 सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१
 यावदेतान्निरीक्षेऽह योद्धुकामानवस्थितान्
 कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नरासमुद्यमे २२
 योत्स्यमानानवेक्षेऽह य एतेऽत्र समागताः
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः २३
 एमवुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्
 उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति २५

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान्
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् २७
 कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत्
 दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् २८
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति
 वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते २९
 गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ३०
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१
 न काञ्चे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ३२
 येषामर्थे काञ्चितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ३४
 एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ३५
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन
 पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ३६
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान्
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः
 कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ३८
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ४०

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ४१
 सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ४२
 दोषैरैतैः दुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ४३
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ४४
 अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ४५
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४६
 एवमुक्त्वाऽजुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्
 विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः २३

चतुर्विंशोऽध्यायः

संजय उवाच
 तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्
 विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १
 श्रीभगवानुवाच
 कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन २
 क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते
 क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ३
 अर्जुन उवाच
 कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन
 इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ४
 गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके
 हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्नुधिरप्रदिग्धान् ५

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ७
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ८
सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः १०
श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति परिडिताः ११
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते १५
नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्
उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते १९

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः
 अजो नित्यः शाश्वतोऽय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे २०
 वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्
 कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् २१
 वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही २२
 नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः २३
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽय सनातनः २४
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि २६
 जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च
 तस्मादपरिहार्येऽथे न त्वं शोचितुमर्हसि २७
 अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८
 आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः
 आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९
 देही नित्यमवध्योऽय देहे सर्वस्य भारत
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३०
 स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि
 धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१
 यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्
 सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ३२
 अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि
 ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३
 अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्
 सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः
 येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५
 अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः
 निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ३६
 हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्
 तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ३७
 सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ
 ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८
 एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु
 बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ३९
 नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४०
 व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन
 बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१
 यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः
 वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२
 कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्
 क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ४३
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम्
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४
 त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५
 यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके
 तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६
 कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन
 मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ४७
 योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय
 सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८
 दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय
 बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ४९

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते
 तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ५०
 कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः
 जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ५१
 यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति
 तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२
 श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला
 समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३
 अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव
 स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ५४
 श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्
 आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५
 दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६
 यः सर्वत्रानभिस्त्रेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्
 नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७
 यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८
 विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ५९
 यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः
 इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ६०
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः
 वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१
 ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते
 सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ६२
 क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः
 स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६४
 प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ६५
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ६६
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते
 तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ६७
 तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८
 या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी
 यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९
 आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्
 तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ७०
 विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः
 निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ७१
 एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति
 स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः २४

पञ्चविंशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच
 ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन
 तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव १
 व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे
 तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् २
 श्रीभगवानुवाच
 लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ
 ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ३
 न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४
 न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५
 कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्
 इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६
 यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽजुन
 कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७
 नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः
 शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ८
 यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽय कर्मबन्धनः
 तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ९
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः
 अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् १०
 देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः
 परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११
 इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः
 भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् १३
 अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः
 यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४
 कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्
 तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् १५
 एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः
 अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६
 यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः
 आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७
 नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन
 न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १६
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः
 लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि २०
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते २१
 न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन
 नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि २२
 यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः
 मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३
 उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्
 सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४
 सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत
 कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् २५
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्
 जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६
 प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः
 अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७
 तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८
 प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु
 तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९
 मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा
 निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३०
 ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः
 श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ३१
 ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्
 सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ३२
 सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि
 प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३
 इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ३४
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५
 अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽय पापं चरति पूरुषः
 अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः ३६
 श्रीभगवानुवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः
 महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७
 धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च
 यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ३८
 आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा
 कामरूपेण कौन्तेय दूष्पूरेणानलेन च ३९
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते
 एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ४०
 तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ
 पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४१
 इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः
 मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२
 एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्याऽत्मानमात्मना
 जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पंचविंशोऽध्यायः २५

षड्विंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच
 इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्
 विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्द्विवाकवेऽब्रवीत् १
 एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः
 स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप २
 स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३
 अर्जुन उवाच
 अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः
 कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४
 श्रीभगवानुवाच
 बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन
 तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ५
 अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्
 प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ६
 यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ७
 परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
 धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ८
 जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः
 त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽजुन ९
 वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः
 बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १०
 ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्
 मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११
 काञ्चन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः
 क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२
 चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः
 तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् १३
 न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा
 इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते १४
 एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् १५
 किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः
 तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् १६
 कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७
 कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः
 स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८
 यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः १९
 त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः २०
 निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः
 शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् २१
 यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः
 समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते २२
 गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः
 यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना २४
 दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते
 ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति २५
 श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति
 शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति २६
 सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे
 आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते २७
 द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २८
 अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे
 प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः २९
 अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति
 सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ३०
 यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्
 नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्य कुरुसत्तम ३१
 एवं बहुविधायज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानिवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२
 श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तपः
 सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ३३
 तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया
 उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४
 यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव
 येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ३५
 अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः
 सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ३६
 यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽजुन
 ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ३७
 नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते
 तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ३८
 श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः
 ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ३९
 अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति
 नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४०
 योगसंन्यस्तकर्माणां ज्ञानसंछिन्नसंशयम्
 आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ४१
 तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः
 छित्तैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः २६

सप्तविंशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच
 संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि
 यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् १
 श्रीभगवानुवाच
 संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ
 तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते २

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति
 निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ३
 सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः
 एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ४
 यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते
 एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५
 संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः
 योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ६
 योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः
 सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७
 नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्
 पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ८
 प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्निषन्निमिषन्नपि
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ९
 ब्रह्मणयाधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा १०
 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि
 योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ११
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्
 अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२
 सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी
 नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् १३
 न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४
 नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः
 अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः १५
 ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः
 तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् १६
 तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि
 शुनि चैव श्वपाके च परिडिताः समदर्शिनः १८
 इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः
 निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थितः १९
 न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्
 स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः २०
 बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते २१
 ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते
 आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः २२
 शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात्
 कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः २३
 योऽन्तसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः
 स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४
 लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः
 छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः २५
 कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्
 अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् २६
 स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः
 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ २७
 यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः
 विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः २८
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति २९
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः २७

अष्टाविंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः
 स संन्यासी च योगी च न निराग्निर्न चाक्रियः १

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव
 न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन २
 आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते
 योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ३
 यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते
 सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४
 उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ५
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः
 अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६
 जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः
 शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ७
 ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः
 युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ८
 सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु
 साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९
 योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः
 एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १०
 शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः
 नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ११
 तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः
 उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२
 समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः
 सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् १३
 प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः
 मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः १४
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः
 शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति १५
 नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः
 न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा १७
 यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते
 निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता
 योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः १९
 यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया
 यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २०
 सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्
 वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१
 यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः
 यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२
 तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्
 स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा २३
 सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः
 मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः २४
 शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया
 आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् २५
 यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्
 ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् २६
 प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्
 उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् २७
 युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः
 सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते २८
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि
 ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति
 तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३०
 सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः
 सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१

आत्म्यौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽजुन
 सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२
 अर्जुन उवाच
 योऽय योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन
 एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ३३
 चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ३४
 श्रीभगवानुवाच
 असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्
 अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ३५
 असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः
 वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६
 अर्जुन उवाच
 अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाञ्चलितमानसः
 अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७
 कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति
 अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८
 एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः
 त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ३९
 श्रीभगवानुवाच
 पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते
 न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४०
 प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः
 शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१
 अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्
 एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ४२
 तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ४३
 पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४

प्रायत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ४५
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना
श्रद्धावाभजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४७
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः २८

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच
मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ५
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् १०

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्
 धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ११
 ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये
 मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२
 त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्
 मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् १३
 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते १४
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः
 माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५
 चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽजुन
 आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते
 प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७
 उदारः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्
 आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवाऽनुत्तमां गतिम् १८
 बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः १९
 कामैस्तैस्तैर्हतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः
 तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २०
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् २१
 स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते
 लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् २२
 अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्
 देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि २३
 अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः
 परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् २४
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः
 मूढोऽय नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन
 भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन २६
 इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत
 सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप २७
 येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्
 ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः २८
 जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये
 ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् २९
 साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः
 प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३०
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९

त्रिंशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच
 किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम
 अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते १
 अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन
 प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः २
 श्रीभगवानुवाच
 अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते
 भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३
 अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्
 अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ४
 अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्
 यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ५
 यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्
 तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ६
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ७
 अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ८
 कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः
 सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ९
 प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव
 भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् १०
 यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ११
 सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च
 मूर्ध्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् १२
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्
 यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् १३
 अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः
 तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४
 मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्
 नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः १५
 आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽजुन
 मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते १६
 सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः
 रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः १७
 अव्यक्तादव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे
 रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८
 भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते
 रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे १९
 परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः
 यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २०
 अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्
 यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम २१
 पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया
 यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् २२
 यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३
 अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षणमासा उत्तरायणम्
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः २४
 धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षणमासा दक्षिणायनम्
 तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५
 शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते
 एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः २६
 नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७
 वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्
 अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् २८
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ३०

एकत्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे
 ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् १
 राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्
 प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् २
 अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप
 अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ३
 मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना
 मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ४
 न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्
 भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५
 यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्
 तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६
 सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ७
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८
 न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय
 उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९
 मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्
 हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते १०
 अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्
 परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ११
 मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः
 राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२
 महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् १३
 सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः
 नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४
 ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते
 एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् १५
 अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम्
 मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् १६
 पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः
 वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च १७
 गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्
 प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १८
 तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च
 अमृतं चैव मृत्युश्च सदसद्वाहमर्जुन १९
 त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते
 ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् २०
 ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति
 एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते २१
 अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते
 तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् २२
 येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् २३
 अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च
 न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनाऽतश्च्यवन्ति ते २४
 यान्ति देवव्रता देवान्पितृन्यान्ति पितृव्रताः
 भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति
 तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः २६
 यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्
 यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् २७
 शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः
 संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि २८
 समोऽह सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः
 ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् २९
 अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ३०
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति
 कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१
 मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः
 स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ३२
 किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा
 अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ३३
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
 मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ३४
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ३१

द्वात्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः
 यत्तेऽह प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १
 न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २
 यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्
 असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३
 बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः
 सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ४
 अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः
 भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५
 महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा
 मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ६
 एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः
 सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते
 इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ८
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्
 कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ९
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्
 ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते १०
 तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः
 नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११
 अर्जुन उवाच
 परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्
 पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् १२
 आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा
 असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३
 सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव
 नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः १४
 स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम
 भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते १५
 वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः
 याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया १७
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८
श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे १९
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च २०
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः
इन्द्रियाणां मनश्चाऽस्मि देवानामस्मि वासवः २२
रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् २३
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः २४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः २५
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्
एरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् २७
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुकं
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्
पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् २९
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम्
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ३०
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्

ऋषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१
 सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाऽहमर्जुन
 अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२
 अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च
 अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ३३
 मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम्
 कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४
 बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम्
 मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ३५
 द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्
 जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३६
 वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः
 मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ३७
 दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्
 मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ३८
 यद्यापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन
 न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ३९
 नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप
 एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरौ मया ४०
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा
 तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽसम्भवम् ४१
 अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन
 विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम्
 यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम १
 भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् २
 एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर
 द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३
 मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो
 योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ४
 श्रीभगवानुवाच
 पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः
 नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५
 पश्यादित्यान्वसूत्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा
 बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ६
 इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्
 मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ७
 न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ८
 संजय उवाच
 एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः
 दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ९
 अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्
 अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् १०
 दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्
 सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ११
 दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता
 यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२
 तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा
 अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा १३
 ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः
 प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत १४
 अर्जुन उवाच
 पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्
 ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् १५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्
 नाऽन्त न मध्यं न पुनस्तवाऽदि पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप १६
 किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्
 पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७
 त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्
 त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८
 अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्
 पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् १९
 द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः
 दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०
 अमी हि त्वा सुरसङ्घाः विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति
 स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१
 रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च
 गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे २२
 रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम्
 बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् २३
 नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्
 दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो २४
 दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि
 दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५
 अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः
 भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६
 वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि
 केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः २७
 यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति
 तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति २८
 यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः
 तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९
 लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः
 तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ३०

आख्याहि मे को भवानुग्रूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ३१
श्रीभगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्व राज्यं समृद्धम्
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ३३
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान्
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ३४
संजय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५
अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ३६
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मनगरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ३७
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ३८
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ४०
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ४१
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं तत्त्वामये त्वामहमप्रमेयम् ४२
पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ४३
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीडयम्

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ४४
 अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे
 तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५
 किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव
 तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ४६
 श्रीभगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्
 तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ४७
 न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः
 एवरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ४८
 मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम्
 व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९
 संजय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः
 आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५०
 अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन
 इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ५१
 श्रीभगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम
 देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाञ्चिणः ५२
 नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया
 शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ५३
 भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽजुन
 ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ५४
 मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः
 निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः १

श्रीभगवानुवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ३

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५

ये तु सर्वाणि कर्माणि ययि संन्यस्य मत्पराः

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ६

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ७

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ८

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ९

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १०

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ११

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् १२

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी १३

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः
 हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोः यः स च मे प्रियः १५
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काञ्चति
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः १७
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः
 शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः १८
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः १९
 ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते
 श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच
 इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते
 एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः १
 क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम २
 तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारी यतश्च यत्
 स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ३
 ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्
 ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४
 महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च
 इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ५
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः
 एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ६
 अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७
 इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ८
 असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु
 नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी
 विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १०
 अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ११
 ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते
 अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १२
 सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम्
 सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १३
 सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्
 असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च १४
 बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च
 सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चाऽन्तिके च तत् १५
 अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्
 भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १६
 ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते
 ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् १७
 इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः
 मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते १८
 प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि
 विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् १९
 कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते
 पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २०
 पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्
 कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु २१
 उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः २२
 य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह
 सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते २३
 ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना
 अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २४
 अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते
 तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २५
 यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २६
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति २७
 समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्
 न हिनस्त्यात्मानात्मानं ततो याति परां गतिम् २८
 प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः
 यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २९
 यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ३०
 अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः
 शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ३१
 यथा सर्वगतं सौन्दर्यादाकाशं नोपलिप्यते
 सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ३२
 यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा
 भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ३४
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पंचत्रिंशोऽध्यायः ३५

षट्त्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः १
 इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः
 सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च २
 मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्
 सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३
 सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः
 तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ४
 सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः
 निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ५
 तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्
 सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चाऽनघ ६
 रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्
 तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ७
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८
 सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत
 ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ९
 रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत
 रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा १०
 सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते
 ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ११
 लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा
 रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ १२
 अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च
 तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन १३
 यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्
 तदोत्तमविदाँल्लोकानमलान्प्रतिपद्यते १४
 रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते
 तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते १५
 कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् १६
 सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च
 प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च १७
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः १८
 नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति
 गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९
 गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान्
 जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते २०
 अर्जुन उवाच
 कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो
 किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१
 श्रीभगवानुवाच
 प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव
 न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति २२
 उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते
 गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते २३
 समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः
 तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः २४
 मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः
 सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५
 मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते
 स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते २६
 ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च
 शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च २७
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ३६

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १
 अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः
 अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके २
 न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा
 अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ३
 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः
 तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ४
 निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः
 द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः
 यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ६
 ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः
 मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७
 शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः
 गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ८
 श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च
 अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ९
 उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्
 विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः १०
 यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्
 यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ११
 यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्
 यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् १२
 गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा
 पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः १३
 अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः
 प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् १४
 सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च
 वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् १५
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः
 यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः १७
 यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः १८
 यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्
 स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १९
 इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ
 एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २०
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच
 अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
 दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् १
 अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्
 दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम् २
 तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता
 भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ३
 दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च
 अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ४
 दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धायाऽसुरी मता
 मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ५
 द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च
 दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ६
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः
 न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७
 असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहरनीश्वरम्
 अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ८
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ६
 काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः
 मोहादूहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः १०
 चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः
 कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ११
 आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः
 ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् १२
 इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्
 इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३
 असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चाऽपरानपि
 ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽह बलवान्सुखी १४
 आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया
 यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः १५
 अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः
 प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ १६
 आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् १७
 अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः
 मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः १८
 तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान्
 क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् २०
 त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः
 क्रामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् २१
 एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः
 आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् २२
 यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः
 न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् २३
 तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ३८

एकोन चत्वारिंशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

श्रीभगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत

श्रद्धामयोऽय पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

यजन्ते सत्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ४

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ७

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् १०

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ११

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते १३
 देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते १४
 अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्
 स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५
 मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः
 भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते १६
 श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः
 अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते १७
 सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्
 क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् १८
 मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः
 परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् १९
 दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २०
 यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः
 दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् २१
 अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते
 असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् २२
 ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३
 तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् २४
 तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः
 दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः २५
 सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते
 प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६
 यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते
 कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३६

चत्वारिंशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन १
श्रीभगवानुवाच
काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ३
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ४
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ५
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽजुन
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ९
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषजते
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् १२
 पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे
 सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३
 अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्
 विविधाश्च पृथक्वेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् १४
 शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः
 न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः १५
 तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः
 पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६
 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते
 हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते १७
 ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना
 करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८
 ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः
 प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि १९
 सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते
 अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् २०
 पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान्
 वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१
 यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सत्तमहैतुकम्
 अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् २२
 नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्
 अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते २३
 यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः
 क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २४
 अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्
 मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते २५
 मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः
 सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६
 रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७
 अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः
 विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते २८
 बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु
 प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय २९
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये
 बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ३०
 यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च
 अथवावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता
 सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२
 धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३
 यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽजुन
 प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ३४
 यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च
 न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ३५
 सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ
 अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ३६
 यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्
 तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७
 विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्
 परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८
 यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः
 निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९
 न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभाजम् ४२
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्
 दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ४३
 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ४४
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः
 स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ४५
 यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्
 स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ४६
 श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्
 स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ४७
 सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्
 सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८
 असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः
 नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९
 सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे
 समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५०
 बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च
 शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१
 विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः
 ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२
 अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्
 विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३
 ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काञ्क्षति
 समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ५४
 भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः
 ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ५५
 सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्द्व्यपाश्रयः
 मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ५६
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि
 अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनन्द्यसि ५८
 यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे
 मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९
 स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा
 कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ६०
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति
 भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ६१
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत
 तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ६२
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया
 विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ६३
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः
 इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ६४
 मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५
 सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६
 इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन
 न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७
 य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति
 भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ६८
 न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः
 भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९
 अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः
 ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७०
 श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः
 सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुरयकर्मणाम् ७१
 कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा

कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ७२

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ७३

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ७४
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्ब्रह्ममहं परम्
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम्
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः
विस्मयो मे महान्नाजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ७७
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः

समाप्तं भगवद्गीतापर्व ४०

एक चत्वारिंशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

ततो धनञ्जयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम्
पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः १
पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः
दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसम्भवान् २
ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः
सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ३
अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर
सिद्धचारणसङ्घाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ४
ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्
समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ५

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते
 ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ६
 विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम्
 अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलि ७
 पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः
 वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ८
 तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः
 अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ९
 वासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम ह
 यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुकाः १०
 अर्जुन उवाच
 किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै
 पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ११
 भीमसेन उवाच
 क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः
 दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव १२
 नकुल उवाच
 एवंगते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत
 भीर्मे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क्व नु १३
 सहदेव उवाच
 अस्मिन्नणसमूहे वै वर्तमाने महाभये
 योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप १४
 सञ्जय उवाच
 एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन
 नोवाच वाग्यतः किञ्चिद्गच्छत्येव युधिष्ठिरः १५
 तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः
 अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव १६
 एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च
 अनुमान्य गुरून्सर्वान्योत्स्यते पार्थिवोऽरिभिः १७
 श्रूयते हि पुराकल्पे गुरूननुमान्य यः

युद्ध्यते स भवेद्व्यक्तमपध्यातो महत्तरैः १८
 अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युद्ध्येन्महत्तरैः
 ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम १९
 एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति
 हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् २०
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः
 मिथः सङ्गथयाञ्चक्रुर्नेशोऽस्ति कुलपांसनः २१
 व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकात्
 युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः २२
 धनञ्जये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे
 नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः २३
 न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि
 यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे २४
 ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान्
 हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् २५
 व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशां पते
 युधिष्ठिरं ससोदर्यं सहितं केशवेन ह २६
 ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम्
 निःशब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशां पते २७
 किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति
 किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति २८
 विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत्
 उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा २९
 स विगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम्
 भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ३०
 तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीडय पाण्डवः
 भीष्मं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ३१
 युधिष्ठिर उवाच
 आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष योत्स्ये तात त्वया सह
 अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ३२

भीष्म उवाच

यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ३३
 प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव
 यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ३४
 व्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकांक्षसि
 एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ३५
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ३६
 अतस्त्वां क्लीबवद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन
 हतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ३७
 युधिष्ठिर उवाच

मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितैषी मम नित्यशः
 युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ३८
 भीष्म उवाच

राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन
 कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ३९
 युधिष्ठिर उवाच

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम्
 एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ४०
 भीष्म उवाच

न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे
 विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ४१
 युधिष्ठिर उवाच

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते
 जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ४२
 भीष्म उवाच

न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम्
 न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ४३
 सञ्जय उवाच

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन
 शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ४४
 प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति
 पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ४५
 स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्
 उवाच वाचा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ४६
 आमन्त्रये त्वां भगवन्योत्स्ये विगतकल्मषः
 जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ४७
 द्रोण उवाच
 यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ४८
 यद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ
 अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ४९
 करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्तेऽभिकाञ्चितम्
 एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ५०
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ५१
 अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूमो युद्धादन्यत्किमिच्छसि
 योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ५२
 युधिष्ठिर उवाच
 जयमाशास्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्धितम्
 युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ५३
 द्रोण उवाच
 ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव
 अहं च त्वाभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ५४
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः
 युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ५५
 युधिष्ठिर उवाच
 पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम्
 कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ५६

द्रोण उवाच

न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे
ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ५७

युधिष्ठिर उवाच

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः
आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ५८
द्रोण उवाच

न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम्
युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणम् ५९
ऋते प्रायगतं राजन्यस्तशस्त्रमचेतनम्
हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ६०
शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियम्
श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ६१
सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः
अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ६२
सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्
उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यविशारदः ६३
अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः
जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ६४
कृप उवाच

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ६५
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ६६
तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः
अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूमि युद्धादन्यत्किमिच्छसि ६७
युधिष्ठिर उवाच

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ६८
सञ्जय उवाच

इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः
 तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम्
 अवध्योऽह महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुहि ६६
 प्रीतस्त्वभिगमेनाहं जयं तव नराधिप
 आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ७०
 एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा
 अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ७१
 स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम्
 उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ७२
 अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः
 जयेयं च महाराज अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ७३
 शल्य उवाच
 यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः
 शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ७४
 तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्कांक्षसि तदस्तु ते
 अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ७५
 ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते
 एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ७६
 अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्
 इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ७७
 करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम्
 ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ७८
 युधिष्ठिर उवाच
 मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम्
 कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतद्वृणोम्यहम् ७९
 शल्य उवाच
 ब्रूहि किमत्र साह्यं ते करोमि नृपसत्तम
 कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृत्तोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ८०
 युधिष्ठिर उवाच
 स एव मे वरः सत्य उद्योगे यस्त्वया कृतः

सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ८१

शल्य उवाच

सम्पत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितः
गच्छ युध्यस्व विस्रब्धं प्रतिजाने जयं तव ८२

सञ्जय उवाच

अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम्
निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ८३
वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै
तत एनमुवाचेदं पाण्डुवार्थे गदाग्रजः ८४
श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसि
अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ८५
हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगे
धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ८६
कर्ण उवाच

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव
त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ८७
सञ्जय उवाच

तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत
युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डुवैः सह सङ्गतः ८८
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डुवाग्रजः
योऽस्मान् वृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ८९
अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत्
प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ९०
अहं योत्स्यामि मिषतः संयुगे धार्तराष्ट्रजान्
युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ९१
युधिष्ठिर उवाच

एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृनपण्डितान्
युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ९२
वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात्
त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ९३

भजस्वास्मान्नाजपुत्र भजमानान्महाद्युते
 न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ६४
 सञ्जय उवाच
 ततो युयुत्सुः कौरव्यः परित्यज्य सुतांस्तव
 जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ६५
 ततो युधिष्ठिरो राजा सम्प्रहृष्टः सहानुजैः
 जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् ६६
 प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभाः
 ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ६७
 अवादयन्दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान्
 सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ६८
 रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः
 धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृषिरे मुदा ६९
 गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान्
 दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् १००
 सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम्
 दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः १०१
 साधु साध्विति सर्वत्र निश्चैरुः स्तुतिसंहिताः
 वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षिणीः १०२
 म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा
 वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः १०३
 ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्करान्
 शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः १०४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च
 के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा १
 सञ्जय उवाच

भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया २
 तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः
 भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ३
 द्रुपदाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः
 भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्वनाः ४
 उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन्
 वयं प्रतिनदन्तश्च तदासीत्तुमुलं महत् ५
 महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः
 चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ६
 नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलानामभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते
 बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ७
 तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे
 भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृषो यथा ८
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च बृंहितम्
 सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ९
 हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः
 सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमसेनस्य निस्वनः १०
 तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः
 जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ११
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्तुवुः
 शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः १२
 दर्शयन्धोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन्
 विभीषयंस्तव सुतांस्तव सेनां समभ्ययात् १३
 तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन्
 छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरम् १४
 दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः
 दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप १५
 विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः
 पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् १६

महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः
आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् १७
अथ तान्द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः १८
धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः
वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् १९
तस्मिन्प्रथमसंमर्दे भीमज्यातलनिस्वने
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः २०
लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ
निमित्तवेधिनां राजञ्शरानुत्सृजतां भृशम् २१
नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा
विनिश्चैरुः शरा दीप्ता ज्योतीषीव नभस्तलात् २२
सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत
ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् २३
ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः
अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः २४
कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसङ्कुले
शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव २५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः
सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् २६
युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः
विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् २७
उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः
अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः २८
प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्ततामपि
नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समजायत २९
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये
अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

पूर्वाह्ने तस्य रौद्रस्य युद्धमहो विशां पते
 प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् १
 कुरूणां पाण्डवानां च संग्रामे विजिगीषताम्
 सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् २
 आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह
 जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ३
 तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ
 पत्तीनां पादशब्दाश्च वाजिनां च महास्वनाः ४
 तोत्रांकुशनिपाताश्च आयुधानां च निस्वनाः
 घण्टाशब्दाश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ५
 तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे
 बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ६
 ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ७
 स्वयं शान्तनवो राजन्नभ्यधावद्धनञ्जयम्
 प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ८
 अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम्
 अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ९
 तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ
 गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकम्पयद्वली
 तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि १०
 सात्यकिश्च महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात्
 तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ११
 सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम्
 आनर्छतुः शरैर्घोरैस्तक्ष्णमाणौ परस्परम् १२
 तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ
 वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ १३
 अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्वलमयोधयत्

ततः कोसलको राजा सौभद्रस्य विशां पते
 ध्वजं विच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् १४
 सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ
 बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः १५
 अथापराभ्यां भल्लाभ्यां पीताभ्यामरिमर्दनः
 ध्वजमेकेन विच्छेद पाष्णिमेकेन सारथिम्
 अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैः क्रुद्धौ राजंस्ततद्गतुः १६
 मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथम्
 भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् १७
 तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ
 अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे १८
 तौ तु वीक्ष्य महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ
 विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत १९
 दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथम्
 अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः २०
 तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम्
 चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्दयत् २१
 पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे
 युगेषां चिच्छिदे बाणैर्ध्वजं चैव न्यपातयत् २२
 दुर्मुखः सहदेवं च प्रत्युद्याय महाबलम्
 विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे २३
 सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे
 शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् २४
 तावन्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ
 त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ २५
 युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात्
 तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष २६
 तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
 अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् २७

ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः संनतपर्वभिः
 छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् २८
 धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत
 तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढम्
 त्रिधा चिच्छेद समरे यतमानस्य कार्मुकम् २९
 शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम्
 प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ३०
 अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश
 द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे
 तावन्योन्यं सुसंक्रुद्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ३१
 सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि
 प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ३२
 तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम्
 सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ३३
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते
 दृप्तयोः समरे तूर्णं वृत्रवासवयोरिव ३४
 बाह्लीकं तु रणे क्रुद्धं क्रुद्धरूपो विशां पते
 अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ३५
 बाह्लीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुममर्षणम्
 शरैर्बहुभिरानर्छत्सिंहनादमथानदत् ३६
 चेदिराजस्तु सङ्क्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः
 विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ३७
 तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः
 समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ३८
 राक्षसं क्रूरकर्माणि क्रूरकर्मा घटोत्कचः
 अलम्बुसं प्रत्युदियाद्वलं शक्र इवाहवे ३९
 घटोत्कचस्तु संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम्
 नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ४०
 अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम्
 बहुधा वारयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ४१

व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविद्यतौ
 यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ४२
 शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्ययौ बली
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिनमवस्थितम् ४३
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्ध्वा व्यकम्पयत्
 शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ४४
 सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च
 तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे ४५
 भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः
 अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ४६
 विराटो भगदत्तेन शरवर्षेण ताडितः
 अभ्यवर्षत्सुसंकुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ४७
 भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम्
 छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ४८
 बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ
 तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ४९
 गौतमं केकयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत्
 तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य वै ५०
 विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ
 तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ५१
 द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम्
 अभ्युद्ययौ संप्रहृष्टो हृष्टरूपं परन्तप ५२
 ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः
 ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ५३
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम्
 ईक्षितृप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ५४
 विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम्
 अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ५५
 विकर्णः सुतसोमं तु विद्ध्वा नाकम्पयच्छरैः
 सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ५६

सुशर्माणं नरव्याघ्रं चेकितानो महारथः
 अभ्यद्रवत्सुसंकुद्धः पाण्डिवार्ये पराक्रमी ५७
 सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम्
 महता शर वर्षेण वारयामास संयुगे ५८
 चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे
 प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ५९
 शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी
 अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तो मत्तमिव द्विपम् ६०
 यौधिष्ठिरस्तु संक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः
 व्यदारयत संग्रामे मघवानिव दानवम् ६१
 शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे
 व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः संनतपर्वभिः ६२
 सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम्
 श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे ६३
 सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम्
 विद्ध्वा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ६४
 श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम्
 शरैर्बहुभिरानर्च्छद्दारयन्निव सर्वशः ६५
 इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषममर्षणम्
 प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपतरं ततः ६६
 आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्हत्वा महारथः
 ननाद सुमहन्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ६७
 श्रुतायुस्त्वथ संक्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान्
 निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ६८
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम्
 ससेनं ससुतं वीरं संससञ्जतुराहवे ६९
 तत्राद्भुतमपश्याम आवन्त्यानां पराक्रमम्
 यदयुध्यन्स्थिरा भूत्वा महत्या सेनया सह ७०
 अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत्
 कुन्तिभोजस्ततस्तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ७१

कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः
 स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ७२
 केकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्पञ्च मारिष
 ससैन्यास्ते ससैन्यांश्च योधयामासुराहवे ७३
 वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम्
 उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः
 उत्तरश्चापि तं धीरं विव्याध निशितैः शरैः ७४
 चेदिराट् समरे राजन्नुलूकं समभिद्रवत्
 उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ७५
 तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं विशां पते
 दारयेतां सुसंक्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ७६
 एवं द्वन्द्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम्
 पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुलम् ७७
 मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम्
 तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किञ्चन ७८
 गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ
 अश्वोऽश्व समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम् ७९
 ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत
 शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् ८०
 तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः
 प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुररणोपमम् ८१
 ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष
 अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ८२
 तत्र तत्रैव दृश्यन्ते रथवारणपत्तयः
 सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ८३
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

राजञ्शतसहस्राणि तत्र तत्र तदा तदा

निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत १
 न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम्
 न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रीयं न च मातुलः २
 मातुलं न च स्वस्त्रीयो न सखायं सखा तथा
 आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ३
 रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन्नथैः
 अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ४
 रथेषाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः
 संहताः संहतैः केचित्परस्परजिघांसवः ५
 न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः
 प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य गजा गजैः ६
 बहुधादारयन्कुरुद्धा विषाणैरितरेतरम्
 सतोमरपताकैश्च वारणाः परवारणैः ७
 अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः
 दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ८
 अभिनीताश्च शिक्ताभिस्तोत्रांकुशसमाहताः
 सुप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां सम्मुखाभिमुखा ययुः ९
 प्रभिन्नैरपि संसक्ताः केचित्तत्र महागजाः
 क्रौञ्चवन्निनदं मुक्त्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः १०
 सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः
 ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ११
 विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः
 प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवान्रवान् १२
 गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः
 ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः १३
 गदाभिर्मुसलैश्चैव भिगिडपालैः सतोमरैः
 आयसैः परिघैश्चैव निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः १४
 प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः
 व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः १५
 राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः

प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् १६
 अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः
 संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु १७
 गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः
 दन्ति दन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः १८
 तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम्
 शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत १९
 हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः
 हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिदुद्रुवुः २०
 तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः
 आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः सम्पेतुर्भुजगोपमाः २१
 अश्वैरग्रचजवैः केचिदाप्लुत्य महतो रथान्
 शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः २२
 बहूनपि हयारोहान्भल्लैः सन्नतपर्वभिः
 रथी जघान सम्प्राप्य बाणगोचरमागतान् २३
 नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः
 पादैरेवावमृद्गन्त मत्ताः कनकभूषणाः २४
 पाटयमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः
 प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः २५
 साश्वारोहान्हयान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः
 सहसा चिक्षिपुस्तत्र संकुले भैरवे सति २६
 साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्द्विपाः
 रथौघानविमृन्दन्तः सध्वजान्परिचक्रमुः २७
 पुंस्त्वादभिमदत्वाच्च केचिदत्र महागजाः
 साश्वारोहान्हयाञ्जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा २८
 केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः
 विकर्षन्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः २९
 आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः सम्पेतुर्भुजगोपमाः
 नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च ३०
 निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः

महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते ३१
द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परान्नणे ३२
अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वविदारितम्
विदर्शयन्तः सम्पेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः ३३
शक्तिभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः
हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरङ्गमैः ३४
रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ता निशितैः शरैः
विक्रोशन्ति नरा राजंस्तत्र तत्र स्म बान्धवान् ३५
पुत्रानन्ये पितृनन्ये भ्रातृश्च सह बान्धवैः
मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ३६
विकीर्णान्नाः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत
बाहुभिः सुभुजाच्छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः
क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृषिता जीवितेप्सवः ३७
तृष्णापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते
भूमौ निपतिताः सङ्घे जलमेव ययाचिरे ३८
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत
व्यनिन्दन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च सङ्गतान् ३९
अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम्
नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष
तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र परस्परम् ४०
निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वदशनच्छदान्
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्ते च परस्परम् ४१
अपरे क्लिश्यमानास्तु ब्रणार्ताः शरपीडिताः
निष्कूजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ४२
अन्ये तु विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे
प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः
अशोभन्त महाराज पुष्पिता इव किंशुकाः ४३
सम्बभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः
वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ४४

अहनत्तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे
स्वस्त्रीयो मातुलं चापि स्वस्त्रीयं चापि मातुलः ४५
सखायं च सखा राजन्सम्बन्धी बान्धवं तथा
एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ४६
वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाहवे
भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ४७
केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ
राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे
बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ४४

पञ्च चत्वारिंशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे
वर्तमाने महारौद्रे महावीरवरक्षये १
दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः
भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः २
एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ
पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ३
चेदिकाशिकरूपेषु पाञ्चालेषु च भारत
भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ४
शिरांसि च तदा भीष्मो बाहूंश्चापि सहायुधान्
निचकर्त महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः ५
नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ
केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ६
अभिमन्युः सुसंकुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः
संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ७
जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना
अभ्यवर्षत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ८
स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा

भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुचरैः सह ९
 कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिरायसैः
 विद्ध्वा नवभिरानर्छच्छिताग्रैः प्रपितामहम् १०
 पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च
 ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदविभूषितम् ११
 दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना
 जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा १२
 धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्तस्वरविभूषितम्
 कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः १३
 जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः
 तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि १४
 लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णिः सर्वे भीष्ममुखा रथाः
 सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनञ्जयम् १५
 तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम्
 दिशः पर्यपतञ्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् १६
 तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः
 विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा १७
 ध्वजं चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः
 सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः १८
 तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष
 विद्ध्वा नाकम्पयत्कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् १९
 स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः
 ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पञ्चरथान्प्रति २०
 ततस्तेषां महास्त्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः
 ननाद बलवान्कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजञ्शरान् २१
 तत्रास्य सुमहद्राजन्बाहोर्बलमदृश्यत
 यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः २२
 पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान्
 स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्शरान् २३
 ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः

चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चक्रुशुर्जनाः २४
 स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः
 सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत २५
 ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतितं भरतर्षभ
 दृष्ट्वा भीमोऽनदद्दृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् २६
 अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च
 प्रादुश्चक्रे महारौद्रः क्षणे तस्मिन्महाबलः २७
 ततः शतसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः
 अवाकिरदमेयात्मा शराणां नतपर्वणाम् २८
 ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः
 रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः २९
 विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ३०
 जवेनापततां तेषां भीष्मः शान्तनवो रणे
 पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्हत्सात्यकिं निशितैः शरैः ३१
 पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च
 ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ३२
 जाम्बूनदमयः केतुःकेसरी नरसत्तम
 पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ३३
 भीमसेनस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शान्तनवं रणे
 कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ३४
 प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना
 अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ३५
 तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथी
 शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ३६
 तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः
 पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ३७
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम्
 उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ३८
 तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः

स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्तांकुशतोमरः ३६
 समादाय च शल्योऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात्
 वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम् ४०
 भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः
 भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ४१
 एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो महारथः
 आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ४२
 उत्तरं निहतं दृष्ट्वा वैराटिभ्रातरं शुभम्
 कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम्
 शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ४३
 स विस्फार्य महद्घापं कार्तस्वरविभूषितम्
 अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ४४
 महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः
 सृजन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ४५
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम्
 तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन्
 मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दष्ट्रान्तरं गतम् ४६
 ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा
 तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ४७
 तमुद्यतमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम्
 सन्नस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ४८
 तत्रार्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः
 भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ४९
 हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम्
 तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ५०
 अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात्
 शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ५१
 स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः
 बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप्य ततः शान्तिमविन्दत ५२
 ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः

यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ५३
 पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान्
 भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ५४
 उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम्
 अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम्
 प्रियं सम्बन्धिनं राजञ्शरानवकिरन्बहून् ५५
 अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये
 शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह
 अतिष्ठत रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ५६
 मध्यंदिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा
 न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ५७
 वीक्षाञ्चक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ५८
 हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिते
 हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ५९
 ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः
 मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ६०
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः
 जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ६१
 ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः
 प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किञ्चन ६२
 भीष्मं च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे
 अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ६३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ४५

षट् चत्वारिंशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ
 भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा १
 धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम्

भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः २
 शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम्
 वाष्णोयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ३
 कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम्
 शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ४
 कथमेनं महात्मानं शक्यामः प्रतिवीक्षितुम्
 लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ५
 एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम्
 दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ६
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे
 वरुणः पाशभृद्वापि कुबेरो वा गदाधरः ७
 न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः
 सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवः ८
 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव
 वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितुम् ९
 न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे
 क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् १०
 यथानलं प्रज्वलितं पतङ्गाः समभिद्रुताः
 विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ११
 क्षयं नीतोऽस्मि वाष्णोय राज्यहेतोः पराक्रमी
 भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीडिताः १२
 मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात्
 जीवितं बहु मन्येऽह जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् १३
 जीवितस्य हि शेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरम्
 न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव १४
 रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः
 घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् १५
 किं नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम्
 मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् १६
 एको भीमः परं शक्त्या युध्यत्येष महाभुजः

केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् १७
 गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः
 करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु १८
 नालमेष क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष
 आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि १९
 एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽय सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते
 निर्दह्यमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना २०
 दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः
 ध्वयन्ति क्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानि पुनः पुनः २१
 कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः
 क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः २२
 स त्वं पश्य महेष्वासं योगीश्वर महारथम्
 ये भीष्मं शमयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा २३
 तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः
 स्वराज्यमनुसम्प्राप्ता मोदिष्यन्ति सबान्धवाः २४
 एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः
 चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः २५
 शोकार्तं पाण्डवं ज्ञात्वा दुःखेन हतचेतसम्
 अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् २६
 मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि
 यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकस्य धन्विनः २७
 अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः २८
 तथैव सबलाः सर्वे राजानो राजसत्तम
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशां पते २९
 एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः
 सेनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः
 शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ३०
 एतच्छ्रुत्वा ततो राजा धृष्टद्युम्नं महारथम्
 अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृणवतः ३१

धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि मारिष
 नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ३२
 भवान्सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन सम्मतः
 कार्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा
 तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ३३
 स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान्
 अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ३४
 माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः
 ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ३५
 तत उद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत
 अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शम्भुना पुरा ३६
 रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम्
 सर्वानद्य रणे दृप्तान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ३७
 अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः
 समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने ३८
 तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम्
 व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिबर्हणः ३९
 यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत्
 तं यथावत्प्रतिव्यूह परानीकविनाशनम्
 अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ४०
 तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव
 प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनञ्जयम् ४१
 आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः
 शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ४२
 इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः
 आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः
 नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष ४३
 तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना
 बभूव परमोपेतः स्वयंभूरिव भानुना ४४
 शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः

कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वर ४५
 दाशार्णकाः प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह
 अनूपगाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ४६
 पटञ्चरैश्च हुगडैश्च राजन्पौरवकैस्तथा
 निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ४७
 पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ४८
 पिशाचा दरदाश्चैव पुण्ड्राः कुरुडीविषैः सह
 मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ४९
 बाल्हिकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत
 एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ५०
 अग्निवेश्या जगत्तुण्डा पलदाशाश्च भारत
 शबरास्तुम्बुपाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः
 नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ५१
 रथानामयुतं पक्षौ शिरश्च नियुतं तथा
 पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः
 ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ५२
 पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः
 जग्मुः परिवृता राजंश्चलन्त इव पर्वताः ५३
 जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः
 काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ५४
 एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः
 सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ५५
 तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च
 श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६

सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

क्रौञ्चं ततो महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव

व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पार्थेनामिततेजसा १
 आचार्यमुपसङ्गम्य कृपं शल्यं च मारिष
 सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च २
 दुःशासनादीन्भ्रातृंश्च स सर्वानिव भारत
 अन्यांश्च सुबहूञ्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ३
 प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव
 नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शस्त्रास्त्रवेदिनः ४
 एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः
 पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ५
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ६
 संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुकुरास्तथा
 आरेवकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ७
 शत्रुञ्जयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च
 विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ८
 चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पाणिभद्रकैः
 भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ९
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तव पुत्रश्च मारिष
 अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिबाधने १०
 भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः
 ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ११
 तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान्
 कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशां पते १२
 विदर्भैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि
 सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् १३
 गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः
 शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् १४
 ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः
 अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा शर्मिलकोसलैः १५
 दरदैश्चुपैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः

अभ्यरक्षत संहृष्टः सौबलेयस्य वाहिनीम् १६
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् १७
 सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः
 शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः १८
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः
 महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः १९
 पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः
 केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः २०
 ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांश्च नादयन् २१
 तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः
 सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् २२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः
 आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् २३
 ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ
 प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ २४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः २५
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ २६
 काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महायशाः २७
 पांचाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पंच चात्मजाः
 सर्वे दध्मुर्महाशंखान्सिंहनादांश्च नेदिरे २८
 स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् २९
 एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः
 पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७

अष्ट चत्वारिंशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

एवं वयूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे १

सञ्जय उवाच

समं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धा रुचिरध्वजाः
अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् २
तेषां मध्ये स्थितो राजा पुत्रो दुर्योधनस्तव
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ३
ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ४
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम्
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ५
मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुंखाः सुतेजनाः
सन्निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ६
तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः
अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ७
सौभद्रे भीमसेने च शैनेये च महारथे
केकये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ८
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभितः
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ९
प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् १०
सादितध्वजनागाश्च हतप्रवरवाजिनः
विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ११
अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम्
वाष्णीयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः १२
एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वाष्णीय मम वाहिनीम्
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः १३
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन

धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः १४
 पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना
 सोऽह भीष्मं गमिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन १५
 तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनंजय
 एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति १६
 एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम्
 प्रापयामास भीष्माय रथं प्रति जनेश्वर १७
 चञ्चद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना
 समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना
 महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा १८
 विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः
 आयाच्छरान्नुदञ्शीघ्रं सुहृच्छोकविनाशनः १९
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम्
 त्रासयानं रणे शूरान्पातयन्तं च सायकैः २०
 सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः
 सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शान्तनवोऽजुनम् २१
 को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात्
 द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथः संयातुमर्हति २२
 ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः
 अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् २३
 द्रोणश्च पंचविंशत्या कृपः पंचाशता शरैः
 दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः २४
 सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पंचभिः
 विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् २५
 स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः
 न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः २६
 स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः
 द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः २७
 आर्तायनिं त्रिभिर्बाणै राजानं चापि पञ्चभिः
 प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ २८

तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवबुर्धनञ्जयम् २६
 ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम्
 अभ्यवर्षत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ३०
 भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवम्
 अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ३१
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत्
 प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ३२
 तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनञ्जयः
 चिक्रीड धनुषा राजल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ३३
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः
 पीडयमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ३४
 एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली
 यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति
 त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ३५
 त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो महारथः
 न युध्यति रणे पार्थं हितकामः सदा मम ३६
 स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फल्गुनः
 एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव
 धिक्कषत्रधर्ममित्युक्त्वा ययौ पार्थरथं प्रति ३७
 उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खशब्दांश्च भारत ३८
 द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः
 परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ३९
 तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयम्
 स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ४०
 गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्धन्नवभिः शरैः
 तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मवेधिभिः ४१
 ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः
 अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ४२

शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन कौरव
 वारयामास पार्थस्य भीष्मः शान्तनवस्तथा ४३
 उभौ परमसंहृष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ
 निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ४४
 भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि सङ्घशः
 शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ४५
 तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि भागशः
 गाङ्गेयशरनुन्नानि न्यपतन्त महीतले ४६
 अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्छच्छितैः शरैः
 भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध त्रिंशता शरैः ४७
 अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा ध्वजौ च सुमहाबलौ
 रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुररिन्दमौ ४८
 ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः
 वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ४९
 भीष्मचापच्युतैर्बाणैर्निर्विद्धो मधुसूदनः
 विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ५०
 ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम्
 गाङ्गेयसारथिं संख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः ५१
 यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति
 नाशक्नुतां तदान्योन्यमभिसन्धातुमाहवे ५२
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च
 अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ५३
 अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ महारथौ
 राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ५४
 उभौ सिंहरोन्मिश्रं शङ्खशब्दं प्रचक्रतुः
 तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ५५
 तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च
 दारिता सहसा भूमिश्चकम्प च ननाद च ५६
 न तयोरन्तरं कश्चिद्दृशे भरतर्षभ
 बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ ५७

चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः
 तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ५८
 तयोर्नृवरयो राजन्दृश्य तादृक्पराक्रमम्
 विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ५९
 न तयोर्विवरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत
 धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्भूजिनं क्वचित् ६०
 उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः
 प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ६१
 तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाश्च सहर्षिभिः
 अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ६२
 न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ महारथौ
 सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथञ्चन ६३
 आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम्
 नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथञ्चन ६४
 नापि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता
 सधनुश्च रथस्थश्च प्रवपन्सायकान्नरणे ६५
 तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम्
 न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ६६
 इति स्म वाचः श्रूयन्ते प्रोच्चरन्त्यस्ततस्ततः
 गाङ्गेयार्जुनयोः संख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ६७
 त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत
 अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ६८
 शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः
 शरैरन्ध्रैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि
 उभयोः सेनयोर्वीरा न्यकृन्तन्त परस्परम् ६९
 वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्युद्धे सुदारुणे
 द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ४८

एकोन पञ्चाशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः
रणे समीयतुर्यतौ तन्ममाचक्ष्व सञ्जय १
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय
यत्र शांतनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् २
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान्
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्सञ्जयौजसा ३
सञ्जय उवाच

शृणु राजन्स्थरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम्
न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ४
द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमयोधयत्
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ५
तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः
पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः
विव्याध प्रहसन्वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ७
ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान्
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ८
आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति
शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत
तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम्
यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिर्वाचलः ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह १२
तत उच्चक्रुशुः सर्वे पाञ्चालाः पाण्डवैः सह
धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् १३
ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषिताम्

द्रोणस्य निधनाकांक्षी चिक्षेप स पराक्रमी १४
 तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम्
 त्रिधा चिक्षेप समरे भारद्वाजो हसन्निव १५
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान्
 ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर १६
 शरवर्षं ततस्तं तु संनिवार्य महायशाः
 द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् १७
 स च्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वी महायशाः
 द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली १८
 सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया
 तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् १९
 लाघवाद्द्व्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम्
 व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षते २०
 भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुङ्खाञ्जिलाशितान्
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे २१
 अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः
 द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः २२
 रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ
 वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ २३
 अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे
 द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् २४
 अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः संनतपर्वभिः
 अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् २५
 सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत्
 अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः २६
 पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च
 ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् २७
 स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
 गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषं महत् २८
 तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत

रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् २९
 ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत्
 खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ३०
 अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाञ्चया
 आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ३१
 तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम्
 लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाहोश्च भारत ३२
 यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम्
 न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ३३
 तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम्
 वारयाणं शरौघांश्च चर्मणा कृतहस्तवत् ३४
 ततो भीमो महाबाहुः सहसाभ्यपतद्बली
 साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ३५
 स द्रोणं निशितैर्बाणैः राजन्विव्याध सप्तभिः
 पार्षतं च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ३६
 ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत्
 सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ३७
 ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर
 भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ३८
 पाञ्चाल्यमभिसन्त्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास संगतौ
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ३९
 ततः प्रवृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्
 कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः
 जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ४०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ४९

पञ्चाशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

तथा प्रतिसमादिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः

कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् १
 चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम्
 योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया २
 सञ्जय उवाच
 पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः
 महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्धीमरथं प्रति ३
 तामापतन्तीं सहसा कलिङ्गानां महाचमूम्
 रथनागाश्चकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ४
 भीमसेनः कलिङ्गानामार्धद्वारत वाहिनीम्
 केतुमन्तं च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ५
 ततः श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह
 आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ६
 रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां जनाधिपः
 अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान्
 भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ७
 चेदिमत्स्यकरूषाश्च भीमसेनपुरोगमाः
 अभ्यवर्तन्त सहसा निषादान्सह राजभिः ८
 ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकम्
 प्रजानन्न च योधान्स्वान्परस्परजिघांसया ९
 घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः
 यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया १०
 तस्य सैन्यस्य संग्रामे युद्धमानस्य भारत
 बभूव सुमहाब्शब्दः सागरस्येव गर्जतः ११
 अन्योन्यस्य तदा योधा निकृन्तन्तो विशां पते
 महीं चक्रुश्चितां सर्वा शशशोणितसंनिभाम् १२
 योधांश्च स्वान्परान्वापि नाभ्यजानञ्जिघांसया
 स्वानप्याददते स्वाश्च शूराः समरदुर्जयाः १३
 विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह
 कलिङ्गैः सह चेदीनां निषादैश्च विशां पते १४
 कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः

भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः १५
 सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु
 स्वबाहुबलमास्थाय न न्यवर्तत पाण्डवः १६
 न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः
 शितैरवाकिरन्बाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् १७
 कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः
 शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः १८
 ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्नुचिरं धनुः
 योधयामास कलिङ्गान्स्वबाहुबलमाश्रितः १९
 शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्बहून्
 अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः
 ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा २०
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः
 शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् २१
 स तथा निहतो राजन्कलिङ्गस्य सुतो रथात्
 सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् २२
 हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः
 रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः २३
 ततो भीमो महाबाहुर्गुर्वी त्यक्त्वा महागदाम्
 उद्धर्थाथ निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् २४
 चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ
 नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् २५
 कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य ह
 प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम्
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकांक्षी जनेश्वरः २६
 तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम्
 भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना
 उदक्रोशञ्च संहृष्टस्त्रासयानो वरूथिनीम् २७
 कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे
 तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् २८

तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः
 चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना २६
 निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश
 भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ३०
 भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन्
 ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ३१
 न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे
 ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनम् ३२
 तेन शब्देन वित्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी
 न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ३३
 ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं स्वनम्
 सासिर्वेगादवप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ३४
 आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष
 खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ३५
 सोऽन्तरायुधिनं हत्वा राजपुत्रमरिंदमः
 गुरुभारसहस्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ३६
 छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः
 आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ३७
 ततस्तस्मादवप्लुत्य गजाद्भारत भारतः
 खड्गपाणिरदीनात्मा अतिष्ठद्भुवि दंशितः ३८
 स चचार बहून्मार्गानभीतः पातयन्गजान्
 अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ३९
 अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः
 पदातीनां च सङ्घेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः
 श्येनवद्व्यचरद्भीमो रणे रिपुबलोत्कटः ४०
 छिन्दंस्तेषां शरीराणि शिरांसि च महाजवः
 खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ४१
 पदातिरेकः संक्रुद्धः शत्रूणां भयवर्धनः
 मोहयामास च तदा कालान्तकयमोपमः ४२
 मूढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन्

सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ४३
 निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च
 जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्दनः ४४
 भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत
 भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतम्
 संपातं समुदीर्य च दर्शयामास पाण्डवः ४५
 केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना
 विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ४६
 छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथापरे
 वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः
 निपेतुरुर्व्यां च तथा विनदन्तो महारवान् ४७
 छिन्नांश्च तोमरांश्चापान्महामात्रशिरांसि च
 परिस्तोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ४८
 ग्रैवेयारायथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा
 तूणीरायथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ४९
 अग्निकुण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवांकुशैः सह
 घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भास्त्सरूनपि
 पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ५०
 छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः
 आसीत्तस्मिन्समास्तीर्णा पतितैर्भूर्नगैरिव ५१
 विमृद्यैवं महानागान्ममर्दाश्चान्नरर्षभः
 अश्वारोहवरांश्चापि पातयामास भारत
 तद्घोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ५२
 खलीनान्यथ योक्त्राणि कशाश्च कनकोज्ज्वलाः
 परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ५३
 कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च
 तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ५४
 प्रोथयन्त्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा
 स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलैः कुसुमैरिव ५५
 आप्लुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः

पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ५६
 मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः
 मार्गाश्च चरताश्चित्रान्व्यस्मयन्त रणे जनाः ५७
 निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत्
 खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ५८
 ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्यातयामास भूतले
 अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ५९
 एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम्
 परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ६०
 ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ
 श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ६१
 तमायान्त मभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः
 भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ६२
 कलिङ्गबाणाभिहतस्तोत्रार्दित इव द्विपः
 भीमसेनः प्रज्ज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः ६३
 अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम्
 भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ६४
 तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः
 कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ६५
 ततः श्रुतायुर्बलवान्भीमाय निशिताञ्शरान्
 प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ६६
 स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः
 समाहतो भृशं राजन्कलिङ्गेन महायशाः
 संचुक्रुधे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ६७
 क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्वलिनां वरः
 कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ६८
 क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबलौ
 सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ६९
 ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः
 केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ७०

ततः कलिङ्गाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणम्
 अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ७१
 ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्षिपरश्वधैः
 कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ७२
 संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम्
 गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः
 भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ७३
 पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ७४
 एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः
 बिभेद समरे वीरः प्रेक्ष्य भीष्मं महाव्रतम् ७५
 हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन महात्मना
 विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव
 मृद्गन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ७६
 ततो भीमो महाबाहुः शङ्खं प्राध्मापयद्वली
 सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ७७
 मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप
 प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ७८
 भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणैव सर्वतः
 मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः
 मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समजायत ७९
 भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत
 क्षोभ्यमाणमसंबाधं ग्राहेणैव महत्सरः ८०
 त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा
 पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ८१
 सर्व कालिङ्ग योधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः
 अब्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ८२
 सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखंडिप्रमुखा गणाः
 भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ८३
 धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः

महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ८४
 एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः
 भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ८५
 न हि पाञ्चालराज्यस्य लोके कश्चन विद्यते
 भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ८६
 सोऽपश्यत्तं कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनम्
 भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ८७
 ननर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः
 शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ८८
 स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते
 कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ८९
 धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम्
 भीमसेनममेयात्मा त्राणायोजौ समभ्ययात् ९०
 तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ
 कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ९१
 स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः
 पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ९२
 स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः
 आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ९३
 कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम्
 रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ९४
 अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम्
 संततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ९५
 भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप
 कालोऽय भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते ९६
 ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे
 अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ९७
 तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ९८
 परिवार्य च ते सर्वे गाङ्गेयं रभसं रणे

त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्धोरैर्भीष्ममानर्धुरञ्जसा ६६
 प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव
 यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः १००
 ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान्
 हयान्काञ्चनसंनाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः १०१
 हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान्
 शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति १०२
 अप्राप्तमेव तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव
 त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत १०३
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवद्गदाम्
 भीमसेनो रथात्तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभ १०४
 सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया
 सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः १०५
 भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः
 वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरात् १०६
 भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महाव्रते
 प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिवैधितः १०७
 स हत्वा सर्वकलिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत
 नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ १०८
 धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः
 पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् १०९
 सम्पूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ
 धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ११०
 अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः
 प्रहर्षयन्त्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः १११
 दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान्
 शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ११२
 स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः
 महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ११३
 एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिन्दमः

रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवम् ११४

ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव महारथः

तावकानवधीत्क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ११५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ५०

एक पञ्चाशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

गतापराह्णभूयिष्ठे यस्मिन्नहनि भारत

रथनागाश्वपत्तीनां सादिनां च महाक्षये १

द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना

समसञ्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः २

स लोकविदितानश्चान्निजघान महाबलः

द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ३

ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः

द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ४

धृष्टद्युम्नं तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत

सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णं विकिरन्निशिताञ्शरान् ५

स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः

अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुषर्षभ ६

आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा

शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ७

लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु तव पौत्रमवस्थितम्

अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत च

दौर्योधनिस्तु संक्रुद्धः सौभद्रं नवभिः शरैः

विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ८

अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ

शरैः पञ्चाशता राजन्निप्रहस्तोऽभ्यविध्यत १०

लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा

मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ११

तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा

अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् १२
 तौ तत्र समरे हृष्टौ कृतप्रतिकृतैषिणौ
 अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ १३
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम्
 पीडितं तव पौत्रेण प्रायान्तत्र जनेश्वरः १४
 संनिवृत्ते तव सुते सर्व एव जनाधिपाः
 आर्जुनिं रथवंशेन समन्तात्पर्यवारयन् १५
 स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः
 न स्म विव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः १६
 सौभद्रमथ संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनञ्जयः
 अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजम् १७
 ततः सरथनागाश्चा भीष्मद्रोणपुरोगमाः
 अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् १८
 अद्भूतं सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभिः
 दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत १९
 तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च
 तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः २०
 प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः
 कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः २१
 नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः
 प्रजज्ञे भरत श्रेष्ठ शरसङ्घैःकिरीटिनः २२
 सादितध्वजनागास्तु हताश्चा रथिनो भृशम्
 विप्रद्रुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः २३
 विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः
 तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः २४
 हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः
 अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः २५
 रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः
 पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽजुनताडिताः २६
 सगदानुद्यतान्बाहून्सखङ्गांश्च विशां पते

सप्रासांश्च सतूणीरान्सशरान्सशरासनान् २७
साङ्कुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम्
निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं विभ्रद्रुपुस्तदा २८
परिघाणां प्रवृद्धानां मुद्गराणां च मारिष
प्रासानां भिशिडपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे २९
परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत
वर्मणां चापविद्धानां कवचानां च भूतले ३०
ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः
छत्राणां हेमदण्डानां चामराणां च भारत ३१
प्रतोदानां कशानां च योक्त्राणां चैव मारिष
राशयश्चात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ३२
नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत
योऽजुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ३३
यो यो हि समरे पार्थ प्रत्युद्याति विशां पते
स स वै विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ३४
तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः
अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ३५
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव
अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ३६
एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली
तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनञ्जयः ३७
न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथञ्चन
यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ३८
न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः
अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ३९
एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते
वपूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ४०
तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ
श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथञ्चन ४१
एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम्

अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ४२

ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत

अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ५१

द्वि पञ्चाशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

प्रभातायां तु शर्वर्या भीष्मः शांतनवस्ततः

अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत १

गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा

पुत्राणां ते जयाकांक्षी भीष्मः कुरुपितामहः २

गरुडस्य स्वयं तुरगडे पिता देवव्रतस्तव

चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ३

अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ

त्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ४

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष

मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ५

जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां संनिवेशिताः

पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदरैः सानुगैर्वृतः ६

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह

पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ७

मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह

दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ८

काननाश्च विकुञ्जाश्च मुक्ताः पुण्ड्राविषस्तथा

बृहद्वलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः ९

व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परन्तपः

धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे

अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् १०

दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत

नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ११

तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः
 तदनन्तरमेवासीन्नीलो नीलायुधैः सह १२
 नीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्महारथः
 चेदिकाशिकरूपैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः १३
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः
 मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत १४
 तथैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः
 ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः १५
 अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावांश्च ततः परम्
 भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः १६
 ततोऽभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामं पार्श्वमुपाश्रितः
 सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः १७
 एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः
 वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च सङ्गताः १८
 ततः प्रवृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम्
 तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् १९
 हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते
 सम्पतन्तः स्म दृश्यन्ते निघ्नमानाः परस्परम् २०
 धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक्पृथक्
 बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः २१
 दिवस्पृङ् नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम्
 सम्प्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत २२
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ५२

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च
 धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तव भारत
 शरैरतिरथो युद्धे पातयन्नथयूथपान् १
 ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये

धार्तराष्ट्रा रणे यत्ता पाण्डवान्प्रत्ययोधयन्
 प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् २
 एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम्
 बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे ३
 द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्तद्भिरिव च
 पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ४
 उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम्
 दिशः प्रतिदिशो वापि तत्र जज्ञुः कथंचन ५
 अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे
 वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ६
 न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां कथञ्चन
 रक्षितः सत्यसन्धेन भारद्वाजेन धीमता ७
 तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना
 नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ८
 सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः
 उभयोः सेनयो राजन्व्यतिषक्तरथद्विपाः ९
 हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे
 ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे १०
 रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः
 पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे ११
 गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः
 संसक्ताः पातयामासुस्तव तेषां च संघशः १२
 पत्तिसङ्घा रणे पत्तीन्भिर्शिङ्पालपरश्वधैः
 न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः १३
 पदाती रथिनं संख्ये रथी चापि पदातिनम्
 न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि १४
 गजारोहा हयारोहान्पातयांचक्रिरे तदा
 हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् १५
 गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः
 पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः १६

पत्तिसङ्घा हयारोहैः सादिसङ्घाश्च पत्तिभिः
 पात्यमान व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः १७
 ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा
 प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा १८
 शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरंकुशैरपि
 निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुद्गैः शरैस्तथा १९
 परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः
 भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता २०
 नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा २१
 प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः
 दिशश्च विमलाः सर्वाः संबभूवुर्जनेश्वर २२
 उत्थितान्यगणेषु कबन्धानि समन्ततः
 चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत २३
 तस्मिन्युद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे
 प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः २४
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च सैन्धवश्च जयद्रथः
 पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः २५
 एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः
 पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुः स्म पुनः पुनः २६
 तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः
 सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत २७
 तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः
 द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव २८
 तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः
 रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव २९
 विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि
 व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ३०
 ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव
 अभ्ययात्पाण्डवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ३१

तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह
द्रोणभीष्मौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिन्दमौ ३२
किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समर्थान्पार्थिवोत्तमान्
आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलम् ३३
ततः प्रववृते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः
तावकानां परेषां च समरे विजिगीषताम् ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ५३

चतुः पञ्चाशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् १
अथैनं रथवृन्देन कोष्टकीकृत्य भारत
शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तादभ्यवारयन् २
शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह
प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि
चिह्नपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति ३
शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम्
रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ४
तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषम्
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः
साधु साध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ५
सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह
गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः सहसौबलाः ६
तत्र सौबलकाः क्रुद्धा वाष्णेयस्य रथोत्तमम्
तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ७
सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाभये
अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ८
तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीम्
व्यधमेतां शितैस्तूर्णैः शरैः सन्नतपर्वभिः ९

द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम्
 नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः १०
 ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ११
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्
 यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् १२
 कुर्वाणौ तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ
 दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यवारयत् १३
 तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम्
 अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत १४
 भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम्
 हृद्यविध्यत्पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः १५
 ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरमोहितः
 निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह १६
 तं विसंज्ञमथो ज्ञात्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः
 अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभिद्यत १७
 ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां समन्ततः
 निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः १८
 पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः
 द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः
 जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविशातनैः १९
 द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे
 नाशक्नुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ २०
 वार्यमाणं हि भीष्मेण द्रोणेन च विशां पते
 विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः २१
 ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः
 तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुङ्गवौ
 सौबलद्यं समरे सेनां शातयेतां समन्ततः २२
 शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुङ्गवौ
 अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले २३

अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते
 ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः २४
 वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे
 दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितम् २५
 द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महारथौ
 न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ २६
 ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते
 न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः २७
 यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत
 तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः २८
 तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः
 अन्योन्यस्पर्धया राजल्लज्जयान्येऽवतस्थिरे २९
 पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते
 पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ३०
 संनिवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः
 अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः ३१
 पितामह निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारत
 नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ३२
 द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहज्जने
 कृपे चैव महेष्वासे द्रवतीयं वरूथिनी ३३
 न पाण्डवाः प्रतिबलास्तव राजन्कथञ्चन
 तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणेश्चैव कृपस्य च ३४
 अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह
 यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ३५
 सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे
 न योत्स्ये पाण्डवान्संख्ये नापि पार्षतसात्यकी ३६
 श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च
 कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ३७
 यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे
 विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ३८

एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः
 अब्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधादुद्धृत्य चक्षुषी ३६
 बहुशो हि मया राजंस्तथ्यमुक्तं हितं वचः
 अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ४०
 यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम
 करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धवः ४१
 अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सह बन्धुभिः
 मिषतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ४२
 एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर
 दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता भेरीश्च जघ्निरे भृशम् ४३
 पाण्डवापि ततो राजञ्श्रुत्वा तं निनदं महत्
 दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्च व्यनादयन् ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ५४

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 प्रतिज्ञाते तु भीष्मेण तस्मिन्युद्धे सुदारुणे
 क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः १
 भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु सञ्जय
 पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय २
 सञ्जय उवाच
 गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत
 जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ३
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव
 अभ्ययाञ्जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम्
 महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ४
 प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्
 अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ५
 धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम्
 महान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ६

तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्येनं निवर्तस्व स्थिरो भव
 स्थितोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्त सर्वशः ७
 काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च
 शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ८
 पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः
 व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ९
 हतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः
 प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः १०
 प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी
 मातङ्गाङ्गशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ११
 वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा
 परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी १२
 न दृष्टं न श्रुतं चापि युद्धमेतादृशं नृप
 यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत १३
 नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः
 गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतम् १४
 विकीर्णैः कवचैश्चित्रैर्ध्वजैश्छत्रैश्च मारिष
 शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् १५
 विनिर्भिन्नाः शरैः केचिद् अन्तपीडाविकर्षिणः
 अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दंशिताः १६
 तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल
 मा मां परित्यजेत्यन्ये चक्रुशुः पतिता रणे १७
 आधावाभ्येहि मा गच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि
 स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुकुशुः १८
 तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः
 मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव १९
 शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः
 जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत २०
 स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिगलाघवम्
 अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्म दृश्यते २१

तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा
 अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् २२
 मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे
 पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः २३
 उदीच्यां चैनमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो
 एवं स समरे वीरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत २४
 न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम्
 विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्बहून् २५
 कुर्वाणं समरे कर्म सूदयानं च वाहिनीम्
 व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु
 अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव २६
 शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः
 भीष्माग्निमभि संक्रुद्धं विनाशाय सहस्रशः २७
 न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे
 नरनागाश्वकायेषु बहुत्वान्बहुवेधिनः २८
 भिनत्येकेन बाणेन सुमुक्तेन पतत्रिणा
 गजकङ्कटसंनाहं वज्रेणेवाचलोत्तमम् २९
 द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्बर्मितानपि
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ३०
 यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन
 मुहूर्तदृष्टः स मया पातितो भुवि दृश्यते ३१
 एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः
 भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ३२
 प्रकीर्यत महासेना शरवर्षाभितापिता
 पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ३३
 यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान्
 नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडिताः ३४
 महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः
 अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ३५
 आविद्धनरनागाश्वं पतितध्वजकूबरम्

अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ३६
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ३७
 विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः
 प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ३८
 तद्भोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथयूथपम्
 ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ३९
 प्रभज्यमानं तत्सैन्यं दृष्ट्वा देवकिनन्दनः
 उवाच पार्थ बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ४०
 अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया
 प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे ४१
 यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ४२
 सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे
 इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम ४३
 बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समन्ततः
 द्रवतश्च महीपालान्सर्वान्यौधिष्ठिरे बले ४४
 दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम्
 भयार्ताः संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ४५
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनञ्जयः
 चोदयाश्चान्यतो भीष्मो विगाह्यैतद्वलार्णवम् ४६
 ततोऽश्वात्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः
 यतो भीष्मरथो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ४७
 ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत्
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ४८
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः
 धनञ्जयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ४९
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः
 शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ५०
 वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान्

चोदयामास तानश्चान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ५१
 ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम्
 पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा त्रिभिः शरैः ५२
 स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः
 निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ५३
 विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम्
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ५४
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः
 साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ५५
 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनञ्जय
 प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ५६
 इति पार्थ प्रशंस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः
 मुमोच समरे वीरः शरान्यार्थरथं प्रति ५७
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम्
 मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलान्यचरल्लघु ५८
 तथापि भीष्मः सुदृढं वासुदेवधनञ्जयौ
 विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु मारिष ५९
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ
 गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्गितौ ६०
 पुनश्चापि सुसंक्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः
 कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मो व्यावारयद्दिशः ६१
 वाष्ण्यं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः
 मुहुरभ्युत्समयन्भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ६२
 ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम्
 सम्प्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ६३
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ६४
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान्
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ६५
 अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा

अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ६६
 एकाहा हि रणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान्
 किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ६७
 द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः
 एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्दृश्य सोमकान्
 आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् ६८
 सोऽह भीष्मं निहन्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः
 भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ६९
 अर्जुनोऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानो हि संयुगे
 कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ७०
 तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः
 प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ७१
 तेषां बहुत्वाद्धि भृशं शराणां दिशोऽथ सर्वाः पिहिता बभूवुः
 न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली
 ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ७२
 द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च
 श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ७३
 प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च
 किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रुर्निदेशगाः शान्तनवस्य राज्ञः ७४
 तं वाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श
 किरीटिनं संपरिवार्यमाणं शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च ७५
 ततस्तु दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समन्तात्
 अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ७६
 स तान्यनीकानि महाधनुष्माञ्जिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य
 चकार साहाय्यमथार्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ७७
 विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम्
 युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ७८
 क्व क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः
 मा स्वां प्रतिज्ञां जहत प्रवीराः स्वं वीरधर्मं परिपालयध्वम् ७९
 तान्वासवानन्तरजो निशम्य नरेद्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात्

पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ८०
 अमृष्यमाणः स ततो महात्मा यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता
 उवाच शैनेयमभिप्रशंसन्दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात् ८१
 ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु
 भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ८२
 नासौ रथः सात्वत कौरवाणां क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित्
 तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ८३
 निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरम्
 प्रीतिं करिष्यामि धनंजयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ८४
 निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः
 राज्येन राजानमजातशत्रुं संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ८५
 ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम्
 क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ८६
 संकम्पयन्गां चरणैर्महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम्
 मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पः सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ८७
 सोऽभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी
 व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे घनो यथा खेऽचिरभापिनद्धः ८८
 सुदर्शनं चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम्
 यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातम् ८९
 तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम्
 तस्यैव देहोरुसरः प्ररूढं रराज नारायणबाहुनालम् ९०
 तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य
 सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा ९१
 स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम्
 अभ्युत्पतँल्लोकगुरुर्बभासे भूतानि धक्ष्यन्निव कालवह्निः ९२
 तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम्
 असम्भ्रमात्कार्मुकबाणपाणी रथे स्थितः शांतनवोऽभ्युवाच ९३
 एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गरथाङ्गपाणे
 प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ९४
 त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके

संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिर्वीर तवाभियानात् ६५
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरवान्पार्थोऽप्यनुद्भुत्य यदुप्रवीरम्
जग्राह पीनोत्तमलम्बबाहुं बाहोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ६६
निगृह्यमाणश्च तदादिदेवो भृशं सरोषः किल नाम योगी
आदाय वेगेन जगाम विष्णुर्जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ६७
पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम्
बलान्निजग्राह किरीटमाली पदेऽथ राजन्दशमे कथञ्चित् ६८
अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽजुनः काञ्चनचित्रमाली
उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ६९
न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च
अन्तं करिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः १००
ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्मै जनार्दनः प्रीतमना निशम्य
स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनरारुरोह १०१
स तानभीषुन्पुनराददानः प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता
विनादयामास ततो दिशश्च स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः १०२
व्याविद्धनिष्काङ्गदकुरडलं तं रजोविकीर्णाञ्चितपद्मनेत्रम्
विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं विचुकुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः १०३
मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च
ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् १०४
गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च
जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः १०५
तं कौरवाणामधिपो बलेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम्
अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः १०६
अथार्जुनाय प्रजहार भल्लान्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान्
दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिम् १०७
स सप्तभिः सप्त शरप्रवेकान्संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान्
शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण ततोमरमुन्ममाथ १०८
ततः शुभामापततीं स शक्तिं विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्ताम्
गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः १०९
ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्

माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ११०
 तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान्
 शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली १११
 शिलीमुखाः पार्थधनुःप्रमुक्ता रथान्ध्वजाग्राणि धनूषि बाहून्
 निकृत्य देहान्विविशुः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमाणाम् ११२
 ततो दिशश्चानुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य
 गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यथयांचकार ११३
 तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च
 अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रणप्रणादाः ११४
 गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीराः
 पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुर्दीनसत्त्वाः ११५
 सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः
 ततस्ततः संनतिमेव जग्मुर्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ११६
 तस्मिन्सुघोरे नृपसंप्रहारे हताः प्रवीराः सरथाः ससूताः
 गजाश्च नाराचनिपाततप्ता महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ११७
 परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः
 दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ११८
 निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु
 पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये हयाश्च नागाश्च धनंजयेन ११९
 बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम्
 एन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राजन्महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः १२०
 ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा
 नदी सुघोरा नरदेहफेना प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै १२१
 वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा प्रसुस्रुता भैरवारावरूपा
 परेतनागाश्चशरीररोधा नरान्त्रमज्जाभृतमांसपङ्का १२२
 प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला
 शरीरसंघातसहस्रवाहिनी विशीर्णानानाकवचोर्मिसंकुला १२३
 नराश्चनागास्थिनिकृत्तशर्करा विनाशपातालवती भयावहा
 तां कङ्कमालावृतमृध्रकह्नैः क्रव्यादसंघैश्च तरक्षुभिश्च १२४
 उपेतकूलां ददृशुः समन्तात्क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम्

प्रवर्तितामर्जुनबाणसंघैर्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् १२५
 ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः
 वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान्
 विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ गारडीवधन्वा च जनार्दनश्च १२६
 ततो रविं संहतरश्मिजालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्लताङ्गाः
 तदैन्द्रमस्त्रं विततं सुघोरमसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पम् १२७
 अथापयानं कुरवः सभीष्माः सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च
 चक्रुर्निशां सन्धिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितराजियुक्ताम् १२८
 अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके विजित्य शत्रूंश्च धनञ्जयोऽपि
 ययौ नरेन्द्रैः सह सोदरैश्च समाप्तकर्मा शिबिरं निशायाम्
 ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतरः प्रणादः १२९
 रणे रथानामयुतं निहत्य हता गजाः सप्तशतार्जुनेन
 प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च
 महत्कृतं कर्म धनञ्जयेन कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः १३०
 श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ
 द्रोणः कृपः सैन्धवबाह्लिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन्
 स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः किरीटिना लोकमहारथेन १३१
 इति ब्रुवन्तः शिबिराणि जग्मुः सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः
 उल्कासहस्रैश्च सुसम्प्रदीपैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः
 किरीटिवित्रासितसर्वयोधा चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् १३२
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ५५

षट् पञ्चाशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

व्युष्टां निशां भारत भारतानामनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा
 ययौ सपत्नान्प्रति जातकोपो वृत्तः समग्रेण बलेन भीष्मः १
 तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ
 जयद्रथश्चातिबलो बलौघैर्नृपास्तथान्येऽनुययुः समन्तात् २
 स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन्
 रराज राजोत्तम राजमुख्यैर्वृतः स देवैरिव वज्रपाणिः ३

तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता दोधूयमानाश्च महापताकाः
 सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ४
 सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजिभिश्च
 बभौ सविद्युत्स्तनयित्बुकल्पा जलागमे द्यौरिव जातमेघा ५
 ततो रणायाम्भिमुखी प्रयाता प्रत्यर्जुनं शान्तनवाभिगुप्ता
 सेना महोग्रा सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवापगायाः ६
 तं व्यालनानाविधगूढसारं गजाश्वपादातरथौघपक्षम्
 व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ७
 स निर्ययौ केतुमता रथेन नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः
 वरूथिना सैन्यमुखे महात्मा वधे धृतः सर्वसपत्नयूनाम् ८
 सूपस्करं सोत्तरबन्धुरेषं यत्तं यदूनामृषभेण संख्ये
 कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ९
 प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन
 तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् १०
 यथा हि पूर्वेऽहनि धर्मराज्ञा व्यूहः कृतः कौरवनन्दनेन
 तथा तथोद्देशमुपेत्य तस्थुः पाञ्चालमुख्यैः सह चेदिमुख्याः ११
 ततो महावेगसमाहतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ
 शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च सर्वेष्वनीकेषु ससिंहनादाः १२
 ततः सबाणानि महास्वनानि विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः
 क्षणेन भेरीपणवप्रणादानन्तर्द्धुः शङ्खमहास्वनाश्च १३
 तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालम्
 महावितानावततप्रकाशमालोक्य वीराः सहसाभिपेतुः १४
 रथी रथेनाभिहतः ससूतः पपात साश्वः सरथः सकेतुः
 गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः १५
 आवर्तमानान्यभिवर्तमानैर्बाणैः क्षतान्यद्भुतदर्शनानि
 प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः १६
 सुवर्णतारागणभूषितानि शरावराणि प्रहितानि वीरैः
 विदार्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम् १७
 गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाः केचित्ससूता रथिनः प्रपेतुः
 गजर्षभाश्चापि रथर्षभेण निपेतिरे बाणहताः पृथिव्याम् १८

गजौघवेगोद्धतसादितानां श्रुत्वा निषेदुर्वसुधा मनुष्याः
 आर्तस्वरं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताडितानाम् १९
 संभ्रान्तनागाश्वरथे प्रसूते महाभये सादिपदातियूनाम्
 महारथैः संपरिवार्यमाणं ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् २०
 तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः सदश्ववेगोद्धतवीर्ययातः
 महास्त्रबाणाशनिदीप्तमार्गं किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् २१
 तथैव शक्रप्रतिमानकल्पमिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः
 कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् २२
 ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्मा
 जवेन शूरोऽभिससार सर्वास्तथार्जुनस्यात्र सुतोऽभिमन्युः २३
 तेषां महास्त्राणि महारथानामसक्तकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः
 बभौ महामन्त्रहुतार्चिमाली सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः २४
 ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनां कृत्वा नदीं वैशसने रिपूणाम्
 जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पार्थमदीनसत्त्वः २५
 ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन गाण्डीवनिर्हादमहास्वनेन
 विपाठजालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली २६
 तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणामसक्तकर्मा कपिराजकेतुः
 भीष्मं महात्माभिववर्ष तूर्णं शरौघजालैर्विमलैश्च भल्लैः २७
 एवंविधं कार्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम्
 ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च तद्द्वैरथं भीष्मधनञ्जयाभ्याम् २८
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ५६

सप्त पञ्चाशोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष
 पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् १
 संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः
 पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा २
 नाभिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे
 बभूव सदृशः कार्ष्णोर्नास्त्रे नापि च लाघवे ३

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिन्दमम्
 दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथोऽनदत् ४
 पीडयानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते
 दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ५
 ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत्
 प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ६
 तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम्
 व्यदृश्यत महद्घापं समरे युध्यतः परैः ७
 स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यं च पञ्चभिः
 ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिरपवर्जयत् ८
 रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना
 शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा विजहार ताम् ९
 शल्यस्य च महाघोरानस्यतः शतशः शरान्
 निवार्यार्जुनदायादो जघान समरे हयान् १०
 भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः
 नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः कार्ष्णोर्बाहुबलाश्रयात् ११
 ततस्त्रिगर्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः
 पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः १२
 धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि
 सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् १३
 तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ रथर्षभौ
 ददर्श राजन्पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् १४
 स वारणरथौघानां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः
 वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः १५
 धनुर्विस्फार्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा वरूथिनीम्
 ययौ तन्मद्रकानीकं केकयांश्च परंतपः १६
 तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना
 प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत १७
 सोऽजुनं प्रमुखे यान्तं पाञ्चाल्यः कुरुनन्दन
 त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्पयत् १८

ततः स मद्रकान्दत्त्वा दशभिर्दशभिः शरैः
 हृष्ट एको जघानाश्वं भल्लेन कृतवर्मणः १६
 दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः
 जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः २०
 ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम्
 अविध्यत्रिंशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् २१
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन्
 भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् २२
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत्
 अश्वान्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी २३
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ
 पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः २४
 स संगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम्
 पदातिस्तूर्णमभ्यर्छद्रथस्थं द्रुपदात्मजम् २५
 तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम्
 भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् २६
 दीप्यन्तमिव शस्त्रार्च्या मत्तवारणविक्रमम्
 अपश्यन्पाराडवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः २७
 तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः
 शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः २८
 बाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः
 त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः २९
 तस्य राजन्सनिस्त्रिंशं सुप्रभं च शरावरम्
 हतस्य पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ३०
 तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ३१
 तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे
 हाहाकारो महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ३२
 ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम्
 अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ३३

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ
 ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ३४
 ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा
 आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ३५
 तथैव पार्षतं शूरं शल्यः समितिशोभनः
 आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ५७

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय
 यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते १
 नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि
 अव्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् २
 हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य सञ्जय
 पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ३
 युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति
 पाण्डवा विजयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ४
 सोऽह तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च
 अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ५
 तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवाः
 मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन सञ्जय ६
 सञ्जय उवाच
 क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम्
 शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ७
 धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः
 पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ८
 तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम्
 न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ९
 नान्तरं ददृशे कश्चित्तयोः संरब्धयो रणे

मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् १०
 ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे
 धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ११
 अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत
 गिरिं जलागमे यद्वज्रलदा जलधारिणः १२
 अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने निपीडिते
 अभिद्राव वेगेन मद्वराजरथं प्रति १३
 ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः
 आर्तायनिममेयात्मा विव्याध विशिखैस्त्रिभिः १४
 ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽजुनिं रणे
 मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे १५
 दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती
 दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः १६
 सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत
 एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे १७
 तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ १८
 नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते
 अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः
 ते वै समीयुः संग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव १९
 तस्मिन्दाशरथे युद्धे वर्तमाने भयावहे
 तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् २०
 शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः
 अन्योन्यमभिनर्दन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे २१
 ते यत्ता जातसंरम्भाः सर्वेन्योन्यं जिघांसवः
 महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः २२
 दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे
 विव्याध निशितैर्बाणैश्चतुर्भिस्त्वरितो भृशम् २३
 दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः
 दुर्मुखो नवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः

विविंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा २४
 तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः
 एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् २५
 सत्यव्रतं तु समरे पुरुमित्रं च भारत
 अभिमन्युरविध्यत्तौ दशभिर्दशभिः शरैः २६
 माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ
 छादयेतां शरव्रातैस्तदद्भुतमिवाभवत् २७
 ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रीयौ रथिनां वरौ
 शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ
 छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः २८
 अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः
 विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः २९
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम्
 भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ३०
 दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत्
 अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम्
 मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ३१
 आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः
 गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ३२
 अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम्
 अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ३३
 स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे बली
 भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ३४
 तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना
 व्यत्यचेष्टन्तं संहत्य गजा भीमस्य नर्दतः ३५
 ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ३६
 पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान्
 अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ३७
 क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैरपि

पातयन्तोत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ३८
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः
 अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ३९
 हतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः
 अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ४०
 धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान्
 पतितान्यात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ४१
 मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमम्
 प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ४२
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य गजोत्तमम्
 जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ४३
 तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरंजयः
 राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापहरच्छिरः ४४
 विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः
 व्यचरत्समरे मृद्गजानिन्द्रो गिरीनिव ४५
 एकप्रहाराभिहतान्भीमसेनेन कुञ्जरान्
 अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ४६
 भग्नदन्तान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्च वारणान्
 भग्नपृष्ठान्भग्नकुम्भान्निहतान्पर्वतोपमान् ४७
 नदतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गजान्
 विमूत्रान्भग्नसंविग्रांस्तथा विशकृतोऽपरान् ४८
 भीमसेनस्य मार्गेषु गतासून्यर्वतोपमान्
 अपश्याम हतान्नागान्निष्टनन्तस्तथापरे ४९
 वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः
 विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ५०
 मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामञ्जासमुक्षितः
 व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ५१
 गजानां रुधिराक्तां तां गदां बिभ्रद्वृकोदरः
 घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ५२
 निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीसेनेन दन्तिनः

सहसा प्राद्रवज्जिष्टा मृन्दन्तस्तव वाहिनीम् ५३
 तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः
 पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ५४
 शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितो गजशोणितैः
 कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ५५
 व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत
 नृत्यमानमपश्याम नृत्यन्तमिव शंकरम् ५६
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम्
 अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् ५७
 विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ५८
 यथा पशूनां संघातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत्
 तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयेत् ५९
 गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः
 स्वान्यनीकानि मृद्न्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ६०
 महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान्
 अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ६१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ५८

एकोनषष्टितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 तस्मिन्हते गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव
 भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् १
 ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात्
 अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवान्नवान् २
 तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि दुरुत्सहम्
 आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ३
 रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम्
 अथानन्तमपारं च नरेन्द्रस्तिमितहृदम् ४
 तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम्

सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ५
 तदाश्चर्यमपश्याम श्रद्धेयमपि चाद्भुतम्
 भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुषम् ६
 उदीर्णां पृथिवीं सर्वा साक्षां सरथकुञ्जराम्
 असम्भ्रमं भीमसेनो गदया समताडयत् ७
 स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां वरः
 अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ८
 तस्मिन्सुतुमुले घोरे काले परमदारुणे
 भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ९
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी च महारथः
 न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् १०
 ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम्
 अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः
 पोथयन्नथवृन्दानि वाजिवृन्दानि चाभिभूः ११
 व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा
 विनिघ्नत्समरे सर्वान्युगान्ते कालवद्विभुः १२
 ऊरुवेगेन सङ्कर्षन्नथजालानि पाण्डवः
 प्रमर्दयन्गजान्सर्वान्नड्वलानीव कुञ्जरः १३
 मृद्नन्नथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातिनः १४
 तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः
 रणाङ्गणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभम् १५
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून्
 यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम्
 ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् १६
 आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः
 बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये १७
 तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः
 दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् १८
 यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः

तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत १६
 प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम्
 ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् २०
 तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम्
 दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् २१
 महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा
 छादयञ्शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् २२
 तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम्
 भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षणः २३
 तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम्
 निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् २४
 तं यान्तमश्चै रजतप्रकाशैः शरान्धमन्तं धनुषा दृढेन
 नाशक्नुवन्वारयितुं तदानीं सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः २५
 अविध्यदेनं निशितैः शराग्रैरलम्बुसो राजवराश्र्यशृङ्गिः
 तं वै चतुर्भिः प्रतिविध्य वीरो नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन २६
 अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य मध्ये रिपूणां परिवर्तमानम्
 प्रावर्तयन्तं कुरुपुङ्गवांश्च पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ २७
 नाशक्नुवन्वारयितुं वरिष्ठं मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम्
 न तत्र कश्चिन्नविषरण आसीदृते राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् २८
 स ह्याददानो धनुरुग्रवेगं भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः
 दृष्ट्वा रथान्स्वान्वयपनीयमानान्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् २९
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ५६

षष्टितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः
 अविध्यद्दृशसंकुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् १
 कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः संनतपर्वभिः
 अवाकिरदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः २
 ततो दुर्योधनोराजा सोदर्यैः परिवारितः

सौमदत्तिं रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ३
 तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे
 परिवार्य स्थिताः संख्ये समन्तात्सुमहौजसः ४
 भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत
 दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ५
 रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः
 नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम्
 विव्याध निशितैः षड्भिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ६
 दुर्योधनस्तु समरे भीमसेनं महाबलम्
 आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्निशितैस्त्रिभिः ७
 ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः
 आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ८
 एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः
 मामेव भृशसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ९
 एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः
 तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे १०
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं दुर्योधनं तव
 विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः
 नन्दकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ११
 तं तु दुर्योधनः षष्ट्या विद्ध्वा भीमं महाबलम्
 त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत् १२
 भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भास्वरम्
 मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभी राजा हसन्निव १३
 भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा
 पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना १४
 अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्दिव्यं परामृशत्
 पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ १५
 समादत्त च संरब्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनम्
 तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् १६
 सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधेन प्रज्वलन्निव

अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरम् १७
 संधत्त विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम्
 तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे १८
 स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत्
 स निषरणो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह १९
 तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः
 नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः २०
 ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम्
 पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि २१
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः
 दुर्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः २२
 शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः
 रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् २३
 प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश
 सेनापतिः सुषेणश्च जलसंधः सुलोचनः २४
 उग्रो भीमरथो भीमो भीमबाहुरलोलुपः
 दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः २५
 विसृजन्तो बहून्बाणान्करोधसंरक्तलोचनाः
 भीमसेनमभिव्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् २६
 पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः
 सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको यथा
 सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः २७
 जलसंधं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम्
 सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे २८
 उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि
 पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् २९
 भीमबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम्
 निनाय समरे भीमः परलोकाय मारिष ३०
 भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव
 भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनम् ३१

ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे
 मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ३२
 पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम्
 शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः
 विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ३३
 ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानिव महारथान्
 एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ३४
 यथाप्राग्रचान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च सङ्गतान्
 निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रमथ्नीत पार्थिवाः ३५
 एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः
 अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ३६
 भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते
 अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ३७
 आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः
 अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ३८
 अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः
 भीमस्याच्छादनं संख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः ३९
 त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन्
 गजं च शरवृष्ट्या तं बिभिदुस्ते समन्ततः ४०
 स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः प्राद्रवद्विगुणं पदम्
 प्रागज्योतिषगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ४१
 संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे
 गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ४२
 स चोदितो मदस्त्रावी भगदत्तेन वारणः
 अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः
 द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ४३
 तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः
 असह्यं मन्यमानास्ते नातिप्रमनसोऽभवन् ४४
 ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे
 आजघान नरव्याघ्र शरेण नतपर्वणा ४५

सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः
 मूर्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ४६
 तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितम्
 ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ४७
 ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम्
 संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ४८
 स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम्
 अदृश्यत निमेषार्धाद्घोररूपं समाश्रितः ४९
 एरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम्
 तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः ५०
 अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः
 त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः ५१
 महाकायास्त्रिधा राजन्प्रस्रवन्तो मदं बहु
 तेजोवीर्यबलोपेता महाबलपराक्रमाः ५२
 घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तं ततः
 सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ५३
 ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः
 परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम्
 भगदत्तस्य तं नागं विषाणैस्तेऽभ्यपीडयन् ५४
 संपीडयमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शरातुरः
 सोऽनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ५५
 तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनम्
 श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानं च सुयोधनम् ५६
 एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना
 भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेण परिवर्तते ५७
 राक्षसश्च महामायः स च राजातिकोपनः
 तौ समेतौ महावीर्यौ कालमृत्युसमावुभौ ५८
 श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः
 हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुवतो ध्वनिः ५९
 तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम्

अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्षयते ६०
 ते त्वरध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे
 महान्दि वर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ६१
 भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः
 युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युताः ६२
 भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः
 सहिताः सर्वराजानो भगदत्तपरीप्सया
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ६३
 तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः
 पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ६४
 तान्यनीकान्यथालोक्य राज्ञसेन्द्रः प्रतापवान्
 ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ६५
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः
 भीष्मः शान्तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ६६
 न रोचते मे संग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना
 बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ६७
 नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम्
 लब्धलक्ष्यः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः
 पाञ्चालैः पाण्डवेयैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ६८
 तन्न मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः
 घुष्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ६९
 पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्म कौरवाः
 उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयार्दिताः ७०
 कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः
 सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ७१
 एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ
 पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ७२
 कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिबिरं स्वकम्
 व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ७३
 शरविक्षतगात्राश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः

युद्धे सुमनसो भूत्वा शिबिरायैव जग्मिरे ७४
 पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ
 पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ७५
 नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान्
 सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्राञ्छङ्खनिस्वनैः ७६
 विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम्
 घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष
 प्रयाताः शिबिरायैव निशाकाले परन्तपाः ७७
 दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च
 मुहूर्तं चिन्तयामास बाष्पशोकसमाकुलः ७८
 ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिबिरस्य यथाविधि
 प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षष्ठितमोऽध्यायः ६०

एक षष्ठितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव सञ्जय
 श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् १
 पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा सञ्जय सर्वशः
 चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति २
 ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्षयन्ति हृदयं मम
 यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन सञ्जय ३
 यत्र भीष्ममुखाञ्छूरानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान्
 पाण्डवानामनीकानि योधयन्ति प्रहारिणः ४
 केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः
 केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते
 येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ५
 पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं स्म पाण्डवैः
 मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ६
 यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन सञ्जय ७
 न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथञ्चन
 समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ८
 पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम्
 घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भीमो न संशयः ९
 न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतान्रणे
 ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय १०
 तस्मान्मे कारणं सूत युक्तिं चैव विशेषतः
 पृच्छतोऽद्य यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ११
 दुर्योधनोऽपि यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे
 भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः
 द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः १२
 निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम्
 विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय १३
 सञ्जय उवाच
 शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय
 नैव मन्त्रकृतं किञ्चिन्नैव मायां तथाविधाम्
 न वै विभीषिकां काञ्चिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः १४
 युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे
 धर्मेण सर्वकार्याणि कीर्तितानीति भारत
 आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः १५
 न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः
 श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः
 तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव १६
 तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा
 निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे १७
 सुबहूनि नृशंसानि पुत्रैस्तव जनेश्वर
 निकृतानीह पाण्डूनां नीचैरिव यथा नरैः १८
 सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम्
 सापहवाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज

न चैतान्बहु मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते १६
 तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः
 सम्प्राप्तं सुमहद्घोरं फलं किंपाकसंनिभम्
 स तद्भ्रुव महाराज सपुत्रः ससुहृन्नः २०
 नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृन्नैः
 विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना २१
 तथा मया चाप्यसकृद्धार्यमाणो न गृह्णसि
 वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौषधम्
 पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् २२
 शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि
 कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति
 तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम २३
 दुर्योधनेन सम्पृष्ट एतमर्थं पितामहः
 दृष्ट्वा भातृन्नरे सर्वान्निर्जितान्सुमहारथान् २४
 शोकसम्मूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः
 पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह
 यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर २५
 दुर्योधन उवाच
 त्वं च द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च
 कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः २६
 भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान्
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः २७
 त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः
 पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे २८
 तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः
 यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे २९
 भीष्म उवाच
 शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव
 बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ३०
 क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम

एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव चाभिभो ३१
 भुञ्जेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी
 दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्न्दयंश्चापि बान्धवान् ३२
 न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा
 तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डूनवमन्यसे ३३
 यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम्
 तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ३४
 नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति
 यो जयेत्पाण्डवान्संख्ये पालिताञ्छार्ङ्गधन्वना ३५
 यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः
 पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ३६
 पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः
 पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ३७
 मध्ये तेषां समासीनः प्रजापतिरपश्यत
 विमानं जाज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ३८
 ध्यानेनावेद्य तं ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम्
 नमश्चकार हृष्टात्मा परमं परमेश्वरम् ३९
 ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम्
 स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ४०
 यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः
 जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ४१
 विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च
 विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ४२
 जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत
 जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ४३
 पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर
 भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ४४
 असंख्येयगुणाजेय जय सर्वपरायण
 नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ४५
 सर्वगुह्यगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय

विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ४६
 महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय
 हरिवास विशामीश विश्वावासामिताव्यय ४७
 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सेन्द्रिय
 असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ४८
 अनन्त विदितप्रज्ञ नित्यं भूतविभावन
 कृतकार्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयाजय ४९
 गुह्यात्मन्सर्वभूतात्मन्स्फुटसंभूतसंभव
 भूतार्थतत्त्व लोकेश जय भूतविभावन ५०
 आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर
 उद्भावन मनोद्भावन जय ब्रह्मजनप्रिय ५१
 निसर्गसर्गाभिरत कामेश परमेश्वर
 अमृतोद्भव सद्भावन युगाग्रे विजयप्रद ५२
 प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल
 आत्मभूत महाभूत कर्मात्मञ्जय कर्मद ५३
 पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः
 मूर्तिस्तेऽह सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ५४
 बलं तपश्च सत्यं च धर्मः कामात्मजः प्रभो
 तेजोऽग्नि पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ५५
 अश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती
 वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ५६
 न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम्
 न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवम् ५७
 त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाहिताः
 अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ५८
 ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः
 पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ५९
 एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम्
 पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ६०
 त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम्

त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ६१
 पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत्
 तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ६२
 धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च
 जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे प्रभो ६३
 यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादमयं विभो
 वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ६४
 सृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना
 कृष्ण त्वमात्मनास्त्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ६५
 प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम्
 अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ६६
 वासुदेवमयः सोऽह त्वयैवास्मि विनिर्मितः
 विभज्य भागशोऽत्मानं ब्रज मानुषतां विभो ६७
 तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै
 धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ६८
 त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम
 तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ६९
 स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो
 अनादिमध्यान्तमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ७०
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ६१

द्विषष्टितमोऽध्यायः

भीष्म उवाच

ततः स भगवान्देवो लोकानां परमेश्वरः
 ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा १
 विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम्
 तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत २
 ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः
 कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ३
 को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो

वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ४
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः
 देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ५
 यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम्
 भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ६
 तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः
 जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ७
 मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः
 असुराणां वधार्थाय सम्भवस्व महीतले ८
 संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः
 त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ९
 तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी
 मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले १०
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ
 सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती ११
 अजेयौ समरे यत्तौ सहितावमरैरपि
 मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी १२
 तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः
 वासुदेवोऽचनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः १३
 तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः
 नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः १४
 एतत्परमकं गुह्यमेत्परमकं पदम्
 एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः १५
 एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं महत्
 एतत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च १६
 एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम्
 एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा १७
 तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चामितविक्रमः
 नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः १८
 यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्सुमन्दधीः

हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् १९
योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम्
अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः २०
देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्गं सुवर्चसम्
पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः २१
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम्
अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मञ्जति २२
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः २३
एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वान्देवगणान्पुरा
विसृज्य सर्वलोकात्मा जगाम भवनं स्वकम् २४
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च
कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः २५
एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम्
वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् २६
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद २७
एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम्
वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् २८
यस्यासावात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता
कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः २९
वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्वेदपारगैः
मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धीमता
मा पाण्डवैः सार्धमिति तच्च मोहान्न बुध्यसे ३०
मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः
यस्माद्द्विषसि गोविन्दं पाण्डवं च धनञ्जयम्
नरनारायणौ देवौ नान्यो द्विष्याद्धि मानवः ३१
तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः
सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ३२
लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः

योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ३३
 राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ३४
 तस्य महात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च
 धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ३५
 श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः
 बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ३६
 स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः
 वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ३७
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्ष्णैः
 सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ३८
 द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च
 सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ३९
 स एष सर्वासुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्ष्यान्तरिताः पुरीश्च
 युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ४०
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ६२

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

दुर्योधन उवाच
 वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते
 तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह १
 भीष्म उवाच
 वासुदेवो महद्भूतं संभूतं सह दैवतैः
 न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ
 मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् २
 सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः
 आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ३
 स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः
 अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः
 सर्वतोयमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ४

मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च
 सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ५
 एष लोकान्ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह
 निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ६
 एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः
 एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ७
 भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत्
 उभे संध्ये दिशः खं च नियमं च जनार्दनः ८
 ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवानु कल्पयत्
 स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ९
 अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत्
 शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः १०
 यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम्
 ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ११
 कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम्
 तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम्
 ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः १२
 तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः
 मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम्
 वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः १३
 एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः
 परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति १४
 मुखतोऽसृजद्ब्राह्मणान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा
 वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च
 तपसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् १५
 ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च
 योगभूतं परिचरन्केशवं महदाप्नुयात् १६
 केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः
 एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप १७
 एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम्

कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः १८
 यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं ब्रजेत्
 सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् १९
 ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः
 भये महति ये मग्नाः पाति नित्यं जनार्दनः २०
 एतद्गुधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत
 सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम्
 प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् २१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३

चतुः षष्टितमोऽध्यायः

भीष्म उवाच
 शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतस्त्वं मम
 ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि १
 साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः
 लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत्
 भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह २
 यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि
 देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः
 पुराणे भैरवं रूपं विष्णो भूतपतेति वै ३
 वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा
 देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ४
 पूर्वे प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम्
 स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ५
 अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम्
 देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ६
 शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता
 जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ७
 एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नरः
 आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चापि सत्तमः ८

राजर्षीणामुदारारणामाहवेष्वनिवर्तिनाम्
 सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ९
 एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः
 केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे १०
 सञ्जय उवाच
 पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव
 केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथान् ११
 तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः
 माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः १२
 नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि
 यदर्थं नृषु संभूतौ नरनारायणावुभौ १३
 अत्रध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ
 यथा च पाण्डवा राजन्नगम्या युधि कस्यचित् १४
 प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु
 तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः १५
 पृथिवीं भुङ्क्त्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी
 नरनारायणौ देवाववज्ञाय नशिष्यसि १६
 एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते
 व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह १७
 राजापि शिबिरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने
 शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ६४

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 व्युषितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे
 उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः १
 अभ्यधावंश्च संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः
 ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् २
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव

व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः सम्प्रयुद्धाः प्रहारिणः ३
 अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः
 तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ४
 स निर्ययौ रथानीकं पिता देवव्रतस्तव
 महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ५
 इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः
 रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ६
 तान्दृष्ट्वा प्रोद्यतान्संख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः
 श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ७
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः
 नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ८
 शीर्षं तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः
 विधुन्वन्गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ९
 अक्षौहिण्या समग्रा या वामपक्षोऽभवत्तदा
 महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे १०
 दक्षिणाश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः
 पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ११
 पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः
 भ्रातृभ्यां सहितो धीमान्यमाभ्यां चारुविक्रमः १२
 प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा
 भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः १३
 ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत
 मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे १४
 संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः
 भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि १५
 परिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे
 स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः १६
 ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत
 पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः
 भ्रातृणां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः १७

आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ
 वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् १८
 देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः
 किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् १९
 एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष
 अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः २०
 सात्यकिस्तु तदा द्रोणं वारयामास भारत
 ततः प्रवृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् २१
 शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान्
 अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे हसन्निव २२
 भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत
 संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् २३
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष
 भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः २४
 तत्राभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष
 विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वास्तानुद्यतायुधान् २५
 भीष्मद्रोणौ च संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ
 प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेष्वासो महाहवे २६
 प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिस्वनम्
 अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् २७
 शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः
 अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् २८
 ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे
 रक्षमाणस्ततो भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः २९
 शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम्
 अवर्जयत संग्रामे युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ३०
 ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशां पते
 जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ३१
 तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनञ्जयम्
 भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ३२

तद्युद्धमभवद्घोरं देवानां दानवैरिव

जयं च काङ्गतां नित्यं यशश्च परमाद्भुतम् ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ६५

षट् षष्टितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा

भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव १

पूर्वाह्ने तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत

कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् २

तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये

अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महत् ३

नदद्भिश्च महानागैर्हेषमारैश्च वाजिभिः

भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत ४

युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः

अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षभाः ५

शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः

अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ६

कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च

पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ७

विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः

सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ८

कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्च समलंकृतैः

मुखैश्च चन्द्रसङ्काशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ९

गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते

आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा १०

रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशितैः

आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत् ११

स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत १२

तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे
 ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः १३
 क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः
 तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम
 अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश १४
 उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः
 तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ १५
 अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चातिवर्तताम्
 संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते १६
 गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्च नतपर्वभिः
 जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः १७
 अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि
 बहुधा समसञ्जन्त आयसैः परिघैरिव १८
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते
 अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह १९
 विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः
 अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैषिणः २०
 ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः
 पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत २१
 तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम्
 भीष्ममभ्यद्रवन्कुरुद्धा रणे रभसवाहनाः २२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ६६

सप्तषष्टितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्भ्रातृनन्यांश्च पार्थिवान्
 तमभ्यधावद्गङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः १
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च
 ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् २
 असञ्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम्

बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम्
 अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवधन्वनः ३
 विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे
 ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महारथे ४
 अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः
 सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ५
 चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान्
 दिशः संप्लावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ६
 अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः
 दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ७
 कांदिग्भूताः श्रान्तपत्रा हतास्त्रा हतचेतसः
 अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ८
 भीष्ममेवाभिलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः
 तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शांतनवो रणे ९
 समुत्पतन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः १०
 श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः
 सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ११
 अथ काम्बोजमुख्यैस्तु बृहद्भिः शीघ्रगामिभिः
 गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोवासनो वृतः १२
 मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रिगर्तैश्च विशां पते
 सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः १३
 नागा नरगणौघाश्च दुःशासनपुरःसराः
 जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः १४
 हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः
 चतुर्दश सहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् १५
 ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः
 पाण्डवान्समरे जग्मुस्तावका भरतर्षभ १६
 रथिभिर्वारणैरश्वैः पदातैश्च समीरितम्
 घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः १७

तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम्
 बलेन महता भीष्मः समसञ्जत्किरीटिना १८
 आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः
 अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना
 सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसञ्जत १९
 विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना
 मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते २०
 द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः
 द्रोणेन समसञ्जन्त सपुत्रेण महात्मना
 कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टकेतुमभिद्रुतौ २१
 एवं प्रजविताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च
 सैन्यानि समसञ्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः २२
 निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः
 प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते २३
 प्रववौ च महावातः पांसुवर्ष पपात च
 नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः २४
 प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत
 रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तुद्यताम् २५
 वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम्
 संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत २६
 प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः
 नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ २७
 आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च
 संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ २८
 सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः
 दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च २९
 भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः
 हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ३०
 परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः
 रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ३१

शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः
 युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ३२
 अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः
 एकेन बलिना राजन्वारणेन हता रथाः ३३
 गन्धहस्तिमदस्त्रावमाघ्राय बहवो रणे
 संनिपाते बलौघानां वीतमाददिरे गजाः ३४
 सतोमरमहामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः
 बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ३५
 संनिपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः
 निपेतुर्युधि संभग्राः सयोधाः सध्वजा रथाः ३६
 नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे
 व्यदृश्यन्त महाराज संभग्रा रथकूबराः ३७
 विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वान्निप्य दन्तिभिः
 द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ३८
 रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः
 विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ३९
 तेषां तथा कर्षतां च गजानां रूपमाबभौ
 सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम् ४०
 एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत्
 सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ६७

अष्ट षष्ठितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते
 भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् १
 द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासान्महाबलान्
 राज्ञश्चान्यात्रणे शूरान्बहूनार्द्धनञ्जयः २
 सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः
 प्राच्यांश्च दक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्षभ ३

पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम्
 दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ४
 सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम्
 पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ५
 युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः
 समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ६
 माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि
 त्रिगर्तानां रथोदारैः समसञ्जत पाण्डवः ७
 अभ्यवर्तन्त दुर्धर्षाः समरे शाल्वकेकयान्
 सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महारथः ८
 धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः
 पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ९
 सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः
 द्रोणेन समरे राजन्समियायेन्द्रकर्मणा १०
 एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह
 समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ११
 मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते
 कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् १२
 ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे
 सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः १३
 समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम्
 बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् १४
 तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम्
 यमकुर्वन्नरे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह १५
 नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन
 विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः १६
 शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम्
 निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः १७
 कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा
 खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा

विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् १८
 रथसिंहासनव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे
 विरेजुः समरे राजन्रहा इव नभस्तले १९
 भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम्
 अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः २०
 ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः
 अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः २१
 तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः
 क्रुद्धाशीविषसङ्काशां प्रेषयामास भारत २२
 तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम्
 चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः २३
 ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च
 कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत २४
 सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीममासाद्य संयुगे
 शरैर्बहुभिरानर्हत्पितरं ते जनेश्वर २५
 ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम्
 वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिम् २६
 तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ
 तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः २७
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य निस्वनस्तुमुलोऽभवत्
 हाहाकारश्च सञ्जज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् २८
 अभिद्रवत गृहीत हयान्यच्छत धावत
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति २९
 एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शान्तनवः पुनः
 व्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ३०
 ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ३१
 धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शान्तनवं रणे
 अभ्यधावञ्जिगीषन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ३२
 तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणमुखाः परान्

अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ६८

एकोन सप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

विराटोऽथ त्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्छन्महारथम्
 विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः १
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शांतनवः शरैः
 रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः २
 द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः
 अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ३
 कार्मुकं तस्य चिच्छेद फल्गुनः परवीरहा
 अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ४
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्छितः
 अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ५
 अविध्यत्फल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः
 वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ६
 ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फल्गुनः
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ७
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः
 गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्संनतपर्वणः
 जीवितान्तकरान्घोरान्समादत्त शिलीमुखान् ८
 तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतां वरम्
 तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ९
 न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना
 तथैव शरवर्षाणि प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः
 तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् १०
 तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः पुरुषर्षभाः
 यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यां नापत्रपत संयुगे ११
 स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः

अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् १२
 ममायमाचार्यसुतो द्रोणस्यातिप्रियः सुतः
 ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च १३
 समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापनः
 कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति १४
 द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः शत्रुतापनः
 युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी १५
 दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्धपत्रैः शिलाशितैः
 भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्पयत् १६
 भीमसेनस्तु संक्रुद्धः परासुकरणं दृढम्
 चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश १७
 आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजनैः
 अविध्यत्तूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि १८
 तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः
 रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः १९
 पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः
 नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् २०
 ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः
 भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयानो वरूथिनीम् २१
 तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ
 पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ २२
 चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा
 अविध्यद्दशभिर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः २३
 सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि
 नृत्यन्निव रणे वीर आर्तिं नः समजीजनत् २४
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः
 सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः २५
 स विद्धो विक्षरन्नक्तं शत्रुसंवारणं महत्
 चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः
 भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् २६

ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः
 समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः
 तांश्च सर्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् २७
 तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवबुः सुतास्तव
 दहन्तं समरे सैन्यं तव कक्षं यथोल्बणम् २८
 अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकः
 अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन् २९
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते
 लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ३०
 अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम्
 विव्याध विशिखैः षडिभः सारथिं च त्रिभिः शरैः ३१
 तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः
 अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ३२
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः
 अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ३३
 हताश्वे तु रथे तिष्ठँल्लक्ष्मणः परवीरहा
 शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ३४
 तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम्
 अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ३५
 ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा
 अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ३६
 ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये
 अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ३७
 तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः
 जुहन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ३८
 मुक्तकेशा विकवचा विरथाशिछन्नकार्मुकाः
 बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ३९
 ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम्
 सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ४०
 हतैश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः

रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ६६

सप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः
विकृष्य चापं समरे भारसाधनमुत्तमम् १
प्रामुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविषोपमान्
प्रकाशं लघु चित्रं च दर्शयन्नस्त्रलाघवम् २
तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः
आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ३
क्षिपतश्च शरानस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः
ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ४
तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः
रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ५
तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः
जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ६
स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः
आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ७
स हि संदृश्य सेनां तां युयुधानेन पातिताम्
अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ८
इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य महद्धनुः
व्यसृजद्वज्रसंकाशाञ्शरानाशीविषोपमान्
सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ९
शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तु पदानुगाः
न विषेहुस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः
विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् १०
तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः
महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ११
समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे

ऊचुः सर्वे सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे १२
 भो भो कौरवदायाद सहास्माभिर्महाबल
 एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा १३
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे
 वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः १४
 एवमुक्तस्तदा शूरैस्तानुवाच महाबलः
 वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समुपस्थितान् १५
 साध्विदं कथ्यते वीरा यदेवं मतिरद्य वः
 युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे १६
 एवमुक्त्वा महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः
 महता शरवर्षेण अभ्यवर्षन्नरिंदमम् १७
 अपराह्णे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत्
 एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे १८
 तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन्
 प्रावृषीव महाशैलं सिषिचुर्जलदा नृप १९
 तैस्तु मुक्ताञ्जशरौघांस्तान्यमदण्डाशनिप्रभान्
 असंप्राप्तानसंप्राप्तांश्चिच्छेदाशु महारथः २०
 तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम्
 यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् २१
 विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः
 परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः २२
 सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत
 चिच्छेद दशभिर्बाणैर्निमेषेण महारथः २३
 अथैषां छिन्नधनुषां भल्लैः संनतपर्वभिः
 चिच्छेद समरे राजञ्जिरांसि निशितैः शरैः
 ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः २४
 तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरान्रणे पुत्रान्महाबलान्
 वाष्णीयो विनदन्नाजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् २५
 रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ
 तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः

विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ २६
 प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ २७
 ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम्
 भीमसेनस्त्वरत्नाजत्रथमारोपयत्तदा २८
 तवापि तनयो राजभूरिश्रवसमाहवे
 आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् २९
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम्
 अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ३०
 लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जयः
 पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् ३१
 ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिबर्हणे
 संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ३२
 ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः
 परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम् ३३
 एतस्मिन्नेव काले तु सूर्येऽस्तमुपगच्छति
 सर्वेषामेव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ३४
 अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव
 सन्ध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ३५
 पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे
 ते सेने भृशसंविग्ने ययतुः स्वं निवेशनम् ३६
 ततः स्वशिबिरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत
 पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि ३७
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ७०

एक सप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

विहत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः
 व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः १
 तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत

युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् २
 संनह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत
 शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ३
 ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत
 व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनम् ४
 एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः
 व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ५
 शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनञ्जयः
 चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः
 तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ६
 सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राज्ञसश्च घटोत्कचः
 सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः ७
 पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः
 धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः ८
 केकया भ्रातरः पञ्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः
 धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रः करकर्षश्च वीर्यवान्
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ९
 पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः
 कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः १०
 शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली
 इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ११
 एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः
 सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः १२
 कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः
 समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चित्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः १३
 व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव
 क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् १४
 तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत
 अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर १५
 कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजारट्टबाह्लिकैः

शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् १६
 ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च मारिष
 दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः १७
 प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकयैः
 उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः १८
 स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः
 वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः १९
 तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत २०
 श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष
 व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् २१
 ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह
 सूर्योदये महाराज ततो युद्धमभून्महत् २२
 प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः
 हयारोहा हयारोहान् रथिनश्चापि सादिनः २३
 सारथिं च रथी राजन्कुञ्जरांश्च महारणे
 हस्त्यारोहा रथारोहान् रथिनश्चापि सादिनः २४
 रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः
 अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः २५
 भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः
 शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी २६
 तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः
 तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता २७
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी
 अभ्ययाञ्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् २८
 द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः
 विव्याध समरे राजन्मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् २९
 दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे
 सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ३०
 स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान्

व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ३१
 ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम
 सृञ्जयाः केकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ३२
 तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्ततम्
 मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ३३
 अभिद्येतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये
 आसीद्द्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ३४
 तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह
 एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ३५
 प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते
 युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ७१

द्विसप्ततितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम्
 व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव सञ्जय १
 पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा
 प्रह्वमव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् २
 नातिवृद्धमबालं च न कृशं न च पीवरम्
 लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ३
 आत्तसंनाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम्
 असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ४
 प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च
 भिशिडपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ५
 कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः
 क्षेपणीषु च चित्रासु मुष्टियुद्धेषु कोविदम् ६
 अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामेषु कृतश्रमम्
 शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ७
 आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते

सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ८
 नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम्
 परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ९
 न गोष्ठ्या नोपचारेण न च बन्धुनिमित्ततः
 न सौहृदबलैश्चापि नाकुलीनपरिग्रहैः १०
 समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतबान्धवम्
 कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ११
 सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्मभिः
 लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः १२
 बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसम्मतैः
 अस्मानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः १३
 महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः
 अपक्षैः पक्षसङ्काशै रथैर्नागैश्च संवृतम् १४
 नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम्
 क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् १५
 ध्वजभूषणसम्बाधं रत्नपट्टेन सञ्चितम्
 वाहनैः परिसर्पद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् १६
 अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत्
 द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा १७
 कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा
 भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिशौबलबाह्लिकैः १८
 गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः
 यदहन्यत संग्रामे दिष्टमेतत्पुरातनम् १९
 नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः
 ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि सञ्जय २०
 ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसम्पदा
 वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः २१
 विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म सञ्जय
 यत्रेदृशं बलं घोरं नातरद्युधि पाण्डवान् २२
 अथ वा पाण्डवार्थाय देवास्तत्र समागताः

युध्यन्ते मामकं सैन्यं यदवध्यन्त सञ्जय २३
उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च संजय
न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम २४
तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः
आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा २५
अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्जयैतेन सर्वथा
पुरा धात्रा यथा सृष्टं तत्तथा न तदन्यथा २६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ७२

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम्
न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ
यानि त्वं दृष्टवान्राजन्धर्मसङ्करकारिते १
तव दोषात्पुरा वृत्तं द्यूतमेतद्विशां पते
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः
त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्त्व कृत्वा किल्बिषमात्मना २
आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते
इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ३
तस्माद्राजन्स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत्
शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष ४
भीमसेनस्तु निशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम्
आससाद ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ५
दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम्
जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ६
चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च
एतानन्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ७
धार्तराष्ट्रान्सुसंकुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महाबलः
भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ८
अथाह्वयन्त तेऽन्योन्यमयं प्राप्तो वृकोदरः

जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ६
 स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः
 प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः १०
 सम्प्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत्
 यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ११
 ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो
 छादयानं शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे १२
 स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः
 जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् १३
 तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम्
 समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः १४
 ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः
 जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् १५
 भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः
 द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः १६
 विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः
 आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे १७
 दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम्
 धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः १८
 अपृच्छद्वाष्पसंरुद्धो निस्वनां वाचमीरयन्
 मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः १९
 विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलि
 संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेयः प्रतापवान् २०
 प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम्
 मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः २१
 प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्चान्मुहूर्तकम्
 यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्बधोद्यताः २२
 ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम्
 सर्वेषामेव सैन्यानां संघर्षः समजायत २३
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके

भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव २४
 विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः
 प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः २५
 न हि मे विद्यते सूत जीवितेऽद्य प्रयोजनम्
 भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः २६
 यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति
 एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि २७
 अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः साग्निपुरोगमाः
 यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाब्रजेदूहान् २८
 मम भीमः सखा चैव सम्बन्धी च महाबलः
 भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् २९
 सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः
 निघ्नन्तं मामरीन्पश्य दानवानिव वासवम् ३०
 एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारतीम्
 भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ३१
 स ददर्श ततो भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम्
 वातं वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ३२
 ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा
 पादाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ३३
 हाहाकारश्च सञ्जज्ञे तव सैन्यस्य मारिष
 वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ३४
 ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम्
 अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ३५
 अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः
 सैन्येन घोरेण सुसंगतेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ३६
 अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम्
 आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ३७
 निःशल्यमेनं च चकार तूर्णमारोपयञ्चात्मरथे महात्मा
 भृशं परिष्वज्य च भीमसेनमाश्वासयामास च शत्रुमध्ये ३८
 भ्रातृनथोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते

अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागतो भीमसेनेन सार्धम्
 तं यात सर्वे सहिता निहन्तुं मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ३६
 श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः
 वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ४०
 प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः
 शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः
 निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ४१
 समभ्युदीर्णाश्च तवात्मजांस्तथा निशाम्य वीरानभितः स्थितात्रणे
 जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः
 क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राजन्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ४२
 ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः
 प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समन्तात्
 परीतकालानिव नष्टसंज्ञान्मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशाम्य ४३
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः
 द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ४४
 सोऽतिविद्धस्तदा राजत्रणे द्रोणेन पार्थिवः
 अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ४५
 जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान्
 तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ४६
 अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः
 प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ४७
 ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभिययौ रणात्
 तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान्
 धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ४८
 मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः
 ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यशातयत् ४९
 अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः
 पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ५०
 ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान्
 गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ५१

सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः
 प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुध्यति मे मनः ५२
 त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः
 मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ५३
 केकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान्
 अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ५४
 ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः
 बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ५५
 तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान्
 भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ५६
 न संधारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप
 मदमूर्छान्वितात्मानं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ५७
 तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः
 परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ५८
 तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान्
 बभूवतुर्मदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ५९
 दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः
 नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ६०
 ततो रथं समारोप्य केकयस्य वृकोदरम्
 अभ्यधावत्सुसंकुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ६१
 तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान्
 क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ६२
 अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते
 दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ६३
 अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा
 द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ६४
 तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः
 हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ६५
 वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास वीर्यवान्

सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ६६
 हताश्वात्स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः
 आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ६७
 ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी
 पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ६८
 तत्प्रभ्रमं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा
 नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ६९
 वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः
 व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ७०
 तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव
 दृष्ट्वाचार्यं च संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम्
 चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ७१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ७३

चतुः सप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा
 शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् १
 एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः
 समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः २
 भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः
 समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ३
 प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढम्
 चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतान् ४
 ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम्
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ५
 सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना
 क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकम् ६
 दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत्
 स तथाभिहतो राजा नाचलद्विरिराडिव ७

तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम्
 दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ८
 संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः
 निश्चयं मनसा कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ९
 तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः
 प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव १०
 भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समर्पयत्
 चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ११
 तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत
 शरैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः १२
 ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः
 अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः १३
 प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः
 प्रत्युद्ययुर्महाराज तव पुत्रान्महाबलान् १४
 दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः
 सर्वानिव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्छ्रिया वृतान् १५
 महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णकवचोज्ज्वलान्
 तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः १६
 तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति
 अन्वीय च पुनः सर्वास्तव पुत्रानपीडयत् १७
 अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन सङ्गतम्
 पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः १८
 दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः
 भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः १९
 अपराह्णे ततो राजन्प्रावर्तत महान्नरः
 तावकानां च बलिनां पेरषां चैव भारत २०
 अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्दत्त्वा महाजवान्
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् २१
 हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः
 आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् २२

स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्धनौ
 आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत २३
 दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः
 विव्यधाते न चाकम्पत्कार्ष्णिर्मैरुवाचलः २४
 दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिष
 योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् २५
 द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन्
 एकैकस्त्रभिरानर्हत्पुत्रं तव विशां पते २६
 पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्नरे
 सायकैर्निशित् राजन्नाजघान पृथक्पृथक् २७
 तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुद्धितः
 गिरिप्रस्रवणैर्यद्विद्विरिर्घातुविमिश्रितैः २८
 भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम्
 कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव २९
 ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशां पते
 दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ३०
 उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि समन्ततः
 कुरूणां चापि सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ३१
 शोणितोदं रथावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम्
 रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ३२
 छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः
 पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ३३
 निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः
 भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ३४
 तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत
 न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो युद्धं नाभिकाङ्क्षति ३५
 एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः
 तावकाः पाण्डवैः सार्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ७४

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे
संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम्
भीमसेनः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् २
अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः
अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ३
अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ४
यत्त्वं दुरोदरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे
तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ५
कर्णस्य मतमाज्ञाय सौबलस्य च यत्पुरा
अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ६
याचमानं च यन्मोहादाशार्हमवमन्यसे
उलूकस्य समादेशं यद्दासि च हृष्टवत् ७
अद्य त्वा निहनिष्यामि सानुबन्धं सबान्धवम्
समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ८
एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत्
समादाय शरान्धोरात्महाशनिसमप्रभान् ९
षड्विंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने
ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्वगान् १०
ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यधे
चतुर्भिरश्वाञ्जवनाननयद्यमसादनम् ११
द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः
छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् १२
त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम्
छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः १३
रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः
पपात सहसा भूमिं विद्युज्जलधरादिव १४

ज्वलन्तं सूर्यसङ्काशं नागं मणिमयं शुभम्
 ध्वजं कुरुपतेशिच्छन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः १५
 अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महागजम्
 आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः १६
 ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो जयद्रथः
 दुर्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् १७
 कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम्
 आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् १८
 स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे
 निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा १९
 परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः
 रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः २०
 धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान्
 केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् २१
 चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राश्चित्रदर्शनः
 चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ २२
 अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः
 अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् २३
 आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः
 एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः
 वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः २४
 अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम्
 ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः २५
 स पीडयमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः
 अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत्
 यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् २६
 विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत
 चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान्
 ध्वजं सूतं हयांश्चास्य छित्त्वा नृत्यन्निवाहवे २७
 पुनश्चान्याञ्छरान्पीतान्कुराठाग्राञ्जिलाशितान्

प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महाबलः २८
 ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिण्वाससः
 भित्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः २९
 ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले
 विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ३०
 विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः
 अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान्नथान् ३१
 अभियात्वा तथैवाशु रथस्थान्सूर्यवर्चसः
 अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ३२
 दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः
 ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ३३
 अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः
 जघान षड्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ३४
 स हताश्वे रथे तिष्ठञ्श्रुतकर्मा महारथः
 शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ३५
 सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः
 विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ३६
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः
 पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकम् ३७
 श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव
 अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ३८
 तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महात्मनः
 चिच्छेद समरे राजञ्जयत्सेनः सुतस्तव
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ३९
 तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम्
 अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ४०
 शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम्
 विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ४१
 अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना
 शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ४२

तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके
 चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ४३
 अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम्
 समादत्त शितान्बाणाञ्शतानीको महाबलः ४४
 तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः
 मुमोच निशितान्बाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ४५
 ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष
 चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ४६
 अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्माषान्वीतकल्मषः
 जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ४७
 अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेन निपातिना
 दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ४८
 दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः
 जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ४९
 छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम्
 अभ्यधावन्त संरब्धाः केकयाः पञ्च सोदराः ५०
 तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः
 प्रत्युद्युर्महाराज गजा इव महागजान् ५१
 दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा
 शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः
 प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समम् ५२
 रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः
 नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ५३
 वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः
 विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ५४
 तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम्
 अवर्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम्
 अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ५५
 मुहूर्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम्
 रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त सहस्रशः ५६

ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः
नाशयामास सेनां वै भीष्मस्तेषां महात्मनाम्
पाञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निये यमक्षयम् ५७
एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम्
कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृप ५८
धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ५९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ७५

षट्सप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः
जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः १
विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम्
संनद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया २
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः
विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ३
सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि
विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरास्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ४
संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम्
प्रविश्य भीमेन निबर्हितोऽस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ५
क्रुद्धं तमुद्गीक्ष्य भयेन राजन्संमूर्च्छितो नालभं शान्तिमद्य
इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ६
तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा
तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी गङ्गासुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ७
परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र
इच्छामि दातुं विजयं सुखं च न चात्मानं छादयेऽह त्वदर्थे ८
एते तु रौद्रा बहवो महारथा यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः
ये पाण्डवानां समरे सहाया जितक्लमाः क्रोधविषं वमन्ति ९
ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च

अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राजन्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर १०
 रणे तवार्थाय महानुभाव न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य
 सर्वास्तवार्थाय सदेवदैत्याँल्लोकान्दहेयं किमु शत्रूँस्तवेह ११
 तत्पाण्डवान्योधयिष्यामि राजन्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये
 श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो दुर्योधनः प्रीतमना बभूव १२
 सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान्
 तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्द्रुतं रथाश्चपादातगजायुतानि १३
 प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राजन्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति
 स्थितानि नागाश्चपदातिमन्ति विरेजुराजौ तव राजन्बलानि १४
 वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ताश्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात्
 शस्त्रास्त्रविद्धिर्नरदेव योधैरधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः १५
 रथैश्च पादातगजाश्चसङ्घैः प्रयाद्धिराजौ विधिवत्प्रणुनैः
 समुद्धतं वै तरुणार्कवर्णं रजो बभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् १६
 रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात्
 नानारङ्गाः समरे तत्र राजन्मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव १७
 धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः
 विमथ्यतो देवमहासुरौघैर्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् १८
 तदुग्रनादं बहुरूपवर्णं तवात्मजानां समुदीर्णमेवम्
 बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ युगान्तमेघौघनिभं तदानीम् १९
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ७६

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम्
 अब्रवीद्धरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः १
 अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः २
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः
 त्रिगर्तराजश्च बली मागधश्च सुदुर्जयः ३
 बृहद्बलश्च कौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः

रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ४
 देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा हयसादिभिः
 गजेन्द्राश्च मदोद्धृताः प्रभिन्नकरटामुखाः ५
 पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः
 नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ६
 एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः
 देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ७
 अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा
 अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः
 वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ८
 सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव
 पाण्डवानां रणे जेष्ये मां वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ९
 एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शुभाम्
 ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा १०
 ततः प्रभाते विमले स्वेनानीकेन वीर्यवान्
 अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ११
 मण्डलं मनुजश्रेष्ठं नानाशस्त्रसमाकुलम्
 संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः १२
 रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम्
 अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः १३
 नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे
 अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चर्मिणः १४
 एवंव्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः
 स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् १५
 दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च
 रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः
 चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् १६
 रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते
 संनद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः १७
 दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः

व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे १८
 ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत
 रथघोषश्च तुमुलो वादित्राणां च निस्वनः १९
 भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि
 मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम्
 सर्वतः शुशुभे राजन्नरोऽरीणां दुरासदः २०
 मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम्
 स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् २१
 तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः
 रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् २२
 बिभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः
 इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः २३
 भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम्
 स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् २४
 नकुलः सहदेवश्च राजन्मद्रेशमीयतुः
 विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ २५
 सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन्
 भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् २६
 चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो
 आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् २७
 प्रागज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः
 अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् २८
 अलम्बुसस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम्
 ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् २९
 भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत्
 श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ३०
 चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत्
 शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् ३१
 ततो राजसहस्राणि परिववृर्धनञ्जयम्
 शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ३२

अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत्
 पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे
 व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ३३
 युद्धाभिकामाञ्शूरांश्च पश्य माधव दंशितान्
 त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ३४
 अद्यैतान्यातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन
 य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ३५
 एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च
 ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ३६
 तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन्
 तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ३७
 हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते
 छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ३८
 देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगाः
 विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ३९
 ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदीरयत्
 तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ४०
 शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यदवारयत्
 न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशां पते ४१
 तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा
 द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्यार्थो विव्याध मारिष ४२
 ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शान्तनवं ययुः
 अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ४३
 आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलम्
 संचुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ७७

अष्ट सप्ततितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि

प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना १
 क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव
 प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति २
 दृष्ट्वा दुर्योधनो राजन्नणे पार्थस्य विक्रमम्
 त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वास्तानब्रवीन्नृपान् ३
 तेषां च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम्
 मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ४
 एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनञ्जयम्
 सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ५
 तं प्रयान्तं परानीकं सर्वसैन्येन भारतम्
 संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ६
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः
 नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ७
 ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽजुनम्
 रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलम् ८
 महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना
 महता मेघनादेन रथेनाति विराजत ९
 समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयम्
 अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् १०
 अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम्
 मध्यंदिनगतं संख्ये न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ११
 तथा शांतनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम्
 न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् १२
 स सर्वतः परिवृतस्त्रिगतैः सुमहात्मभिः
 भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः १३
 भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा
 ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे १४
 तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम्
 शरांश्चाशीविषाकाराञ्ज्वलितान्पन्नगानिव १५

द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः
 ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः
 धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः १६
 तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः
 अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा १७
 स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः
 आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनां वरः १८
 ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ
 महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् १९
 भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम्
 चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वर २०
 स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे
 जगाम धरणिं बाणो लोहितार्द्रकृतच्छविः २१
 स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः
 धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः २२
 हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात्
 उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् २३
 भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम्
 दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः २४
 शिखण्डयपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे
 आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः २५
 स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः
 शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः २६
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः
 सूतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधं तथा
 शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे २७
 स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्धै रथिनां वरः
 खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरम्
 श्येनवद्वयचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः २८
 सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे

नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् २६
 ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ
 प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ३०
 तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम्
 असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ३१
 ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम्
 चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे
 शितैः सुबहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ३२
 शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः
 आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ३३
 तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम्
 चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम्
 शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ३४
 शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताडयमानः शितैः शरैः
 आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ३५
 सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे
 अलम्बुसं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ३६
 राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत
 अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः
 मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ३७
 तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम्
 नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ३८
 एन्द्रमस्त्रं च वाष्णीयो योजयामास भारत
 विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ३९
 तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा
 अलम्बुसं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ४०
 तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना
 प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ४१
 तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि

शैनेयः प्राणदञ्जित्वा योधानां तव पश्यताम् ४२
 न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः
 निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ४३
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली
 धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम्
 छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ४४
 संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत
 विव्यथे न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वरः ४५
 धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः
 षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् ४६
 तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष
 हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः
 शरैश्चैनं सुनिशितैः क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ४७
 स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य रथाद्वली
 पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ४८
 शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः
 राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ४९
 ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा
 न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ५०
 कृतवर्मा रणे भीमं शरैरार्छन्महारथम्
 प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ५१
 ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः
 प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ५२
 तैरर्द्यमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः
 नाकम्पत महाराज भीमं चार्छच्छितैः शरैः ५३
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः
 सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतम् ५४
 शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा
 शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वाविद्वत्समदृश्यत ५५
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ

स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ५६

भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत्

निजघान च संक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ७८

एकोनाशीतितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

बहूनीह विचित्राणि द्वैरथानि स्म सञ्जय

पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः १

न चैव मामकं कंचिद्धृष्टं शंससि सञ्जय

नित्यं पाण्डुसुतान्हृष्टानभग्रांश्चैव शंससि २

जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः

वदसे संयुगे सूत दिष्टमेतदसंशयम् ३

सञ्जय उवाच

यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः

दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ४

गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम्

महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ५

तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम्

प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ६

घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम्

न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्गन्तुमर्हसि ७

तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते

पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ८

आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप

न हि रक्षन्ति राजानः सर्वार्थान्नापि जीवितम् ९

युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः

चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः १०

पूर्वाह्नि तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः

तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ११

आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महात्मानौ महाबलौ
 इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ
 तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् १२
 इरावांस्तु सुसंकुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ
 विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः
 तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ १३
 युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदृश्यत
 यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम् १४
 इरावांस्तु ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः
 चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् १५
 भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष
 चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् १६
 त्यक्तवानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः
 धनुर्गृहीत्वा नवमं भारसाधनमुत्तमम् १७
 तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ
 शरान्मुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि १८
 ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः
 दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् १९
 इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ
 ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् २०
 तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ
 रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः २१
 तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः
 पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् २२
 सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः
 वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः २३
 हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत्
 रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः २४
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः
 यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये २५

तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः
 विशेषं न स्म विविदुर्हैडिम्बभगदत्तयोः २६
 यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान्
 तथैव समरे राजंस्त्रासयामास पाण्डवान् २७
 तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशम्
 त्रातारं नाभ्यविन्दन्त स्वेष्वनीकेषु भारत २८
 भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत
 शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः २९
 निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत
 आसीन्निष्ठानको घोरस्तव सैन्येषु संयुगे ३०
 घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे
 शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ३१
 निहत्य ताञ्जशरान्राजा राज्ञसस्य धनुश्च्युतान्
 भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ३२
 स ताडयमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः
 न विव्यथे राज्ञसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ३३
 तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्स चतुर्दश
 प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राज्ञसः ३४
 स तांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः
 भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ३५
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजन्प्रहसन्निव भारत
 तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये पातयामास सायकैः ३६
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्नाज्ञसेन्द्रः प्रतापवान्
 शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ३७
 तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिताम्
 त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ३८
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात्
 यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिदैत्यसत्तमः ३९
 तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम्
 अजेयं समरे राजन्यमेन वरुणेन च ४०

पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः
 यथा वनगजो राजन्मृदंश्चरति पद्मिनीम् ४१
 मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह संगतः
 स्वस्त्रीयौ छादयांचक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ४२
 सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य सङ्गतम्
 अवारयच्छरौघेण मेघो यद्बद्धिवाकरम् ४३
 छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत्
 तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ४४
 ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथ
 अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः
 प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ४५
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः
 आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ४६
 एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके
 मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयामासतुः क्षणात् ४७
 स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः
 स्वस्त्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः
 प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ४८
 सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान्
 मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ४९
 स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान्
 मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ५०
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः
 निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ५१
 तं विसंज्ञं निपतितं सूतः सम्प्रेक्ष्य संयुगे
 अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितम् ५२
 दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखम्
 सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ५३
 निर्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ
 दध्मत्तुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं विनेदतुः ५४

अभिद्रुवतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशां पते
यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ७६

अशीतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः १
अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिन्दमम्
विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः २
स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना
शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ३
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे
असूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ४
पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना
रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे ५
अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः
रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ७
ततः क्रोधात्प्रज्ज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ८
क्रुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः
प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम्
त्रींल्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽय धक्ष्यतीति वै १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत्
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ११
स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन्
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसन्निभम् १२

ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशां पते
 निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत १३
 स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य महायशाः
 श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः १४
 अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे
 निर्बिभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः १५
 सत्वरं चरणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः
 निजघान शरैः क्षिप्रं सूतं च सुमहाबलः १६
 हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषम्
 विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा १७
 तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे
 दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् १८
 एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
 व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह १९
 चेकितानस्तु वाष्णीयो गौतमं रथिनां वरम्
 प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः २०
 संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि
 चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः २१
 अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष
 सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत्
 हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी २२
 सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः
 स तथा वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः
 गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं च न्यपातयत् २३
 भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश
 ते शराः सात्वतं भित्त्वा प्राविशन्त धरातलम् २४
 चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम्
 गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरन्दरः २५
 तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भा महागदाम्
 शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः २६

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत
 लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् २७
 गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंशितम्
 वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् २८
 तावुभौ बलसम्पन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ
 निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं सन्ततक्षतुः २९
 निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ
 धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम्
 मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ ३०
 ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया
 चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदम्
 रथमारोपयञ्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ३१
 तथैव शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशां पते
 आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ३२
 सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः
 नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन्विव्याध वक्षसि ३३
 सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत
 मध्यन्दिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ३४
 भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम्
 हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ३५
 विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिम्
 महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ३६
 स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः
 आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ३७
 चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा
 रथिनो हेमसंनाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ३८
 अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत
 शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ३९
 विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे
 न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ४०

ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः
 संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदम् ४१
 प्रयान्तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव
 अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम्
 वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ४२
 चोदयाश्चान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः
 एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः
 यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ४३
 एवमुक्तः स वाष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा
 रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ४४
 निष्ठानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष
 यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ४५
 समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः
 सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ४६
 जानामि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम्
 पर्यायस्याद्य सम्प्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम्
 अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ४७
 एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः
 श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः
 न चैनमब्रवीत्किञ्चिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ४८
 अभि गत्वार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः
 पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ४९
 परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रैः सहानघ
 शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ५०
 ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः
 तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ८०

एकाशीतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

स तुद्यमानस्तु शरैर्धनञ्जयः पदा हतो नाग इव श्वसन्बली
 बाणेन बाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य १
 संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन
 विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः २
 निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन्
 विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ३
 महीं गताः पार्थबलाभिभूता विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः
 दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रांस्त्रिगर्तराजः प्रययौ क्षणेन ४
 तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम्
 तथैव ते संपरिवार्य पार्थं विकृष्य चापानि महारवाणि
 अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ५
 संपीडयमानस्तु शरौघवृष्ट्या धनञ्जयस्तान्युधि जातरोषः
 षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतैर्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ६
 षष्टिं रथांस्तानवजित्य संख्ये धनञ्जयः प्रीतमना यशस्वी
 अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णुर्बलानि राज्ञां समरे निहत्य ७
 त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान्
 रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्ताञ्जगाम पार्थं त्वरितो वधाय ८
 अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं धनञ्जयं वीक्ष्य शिखरिडमुख्याः
 अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य ९
 पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नृवीरान्
 विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मान्गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः
 भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः १०
 आवारयिष्णानभिसंप्रयाय मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः
 उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः
 ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ११
 युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा समाययौ त्वरितो जातकोपः
 मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः
 सार्धं स माद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मं ययौ शान्तनवं रणाय १२
 तैः सम्प्रयुक्तः स महारथाग्रचैर्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी
 न विव्यथे शान्तनवो महात्मा समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः १३

अथैत्य राजा युधि सत्यसन्धो जयद्रथोऽत्युग्रबलो मनस्वी
 चिच्छेद चापानि महारथानां प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण १४
 युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च पार्थ तथा युधि सञ्जातकोपः
 दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा जघान बाणैरनलप्रकाशैः १५
 कृपेण शल्येन शलेन चैव तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ
 विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपैर्देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः १६
 छिन्नायुधं शान्तनवेन राजा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः
 अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् १७
 उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतं तम्
 भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा १८
 त्वया न चैनां सफलां करोषि देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे
 मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर रक्षस्व धर्मं च कुलं यशश्च १९
 प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं सर्वास्तपन्तं मम सैन्यसंघान्
 शरौघजालैरतिगमतेजैः कालं यथा मृत्युकृतं क्षणेन २०
 निकृत्तचापः समरानपेक्षः पराजितः शान्तनवेन राज्ञा
 विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च क्व यास्यसे नानुरूपं तवेदम् २१
 दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं भग्नं च सैन्यं द्रवमाणमेवम्
 भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः २२
 आज्ञायमानेऽपि धनञ्जयेन महाहवे संप्रसक्ते नृवीर
 कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर २३
 स धर्मराजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम्
 प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा प्रतत्त्वरे भीष्मवधाय राजन् २४
 तमापतन्तं महता जवेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम्
 आवारयामास हि शल्य एनं शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन २५
 स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम्
 नासौ व्यमुह्यद्द्रुपदस्य पुत्रो राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः २६
 तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्माञ्शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः
 अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं शिखण्डिचथोग्रं प्रतिघाताय तस्य
 तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च २७
 भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा धनुः सचित्रं ध्वजमेव चापि

छित्त्वानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः २८
 ततः समुत्सृज्य धनुः सब्राणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम्
 गदां प्रगृह्याभिपपात संख्ये जयद्रथं भीमसेनः पदातिः २९
 तमापतन्तं महता जवेन जयद्रथः सगदं भीमसेनम्
 विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ३०
 अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः
 जघान वाहान्समरे समस्तानारट्टजान्सिन्धुराजस्य संख्ये ३१
 ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन
 अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ३२
 भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य प्रत्युद्ययौ गदया तर्जमानः
 समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् ३३
 विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं पातं गदायाः परिहर्तुकामाः
 अपक्रान्तास्तुमुले संविमर्दे सुदारुणे भारत मोहनीये ३४
 अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य
 रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ प्रगृह्य खड्गं विमलं च चर्म
 अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्राज्जगाम चान्यं भुवि भूमिदेशम् ३५
 गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं साश्वं ससूतं विनिहत्य संख्ये
 जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का भ्रष्टाम्बराद्गामिव सम्पतन्ती ३६
 आश्चर्यभूतं सुमहत्त्वदीया दृष्ट्वैव तद्भारत सम्प्रहृष्टाः
 सर्वे विनेदुः सहिताः समन्तात्पुपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ३७
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ८१

द्व्यशीतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम्
 रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव १
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम्
 भीष्मः शांतनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् २
 ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः
 मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ३

युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः
 महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शान्तनवं ययौ ४
 ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि
 भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ५
 तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भारत
 प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ६
 तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष
 आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ७
 निमेषार्धाच्च कौन्तेयं भीष्मः शान्तनवो युधि
 अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ८
 ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः
 नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ९
 असम्प्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः
 चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् १०
 तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम्
 निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ११
 हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
 आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः १२
 यमावपि सुसंकुद्धः समासाद्य रणे तदा
 शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः १३
 तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ
 जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया १४
 ततो युधिष्ठिरो वश्यान्नाज्ञस्तान्समचोदयत्
 भीष्मं शान्तनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् १५
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम्
 महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् १६
 स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव
 चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् १७
 तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि
 मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने १८

तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः
 दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव १६
 रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम्
 अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः २०
 शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे
 तालेभ्य इव पक्वानि फलानि कुशलो नरः २१
 पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले
 बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव २२
 तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे
 सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् २३
 भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम्
 एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे २४
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम्
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् २५
 अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे
 प्रययौ सृञ्जयान्कुरुद्धः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः २६
 सृञ्जयास्तु ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महारथम्
 सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् २७
 ततः प्रवृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम्
 अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो २८
 धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः
 पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः
 शस्त्रैश्च बहुभी राजञ्जघ्नतुस्तावकान्रणे २९
 ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम्
 यथोत्साहं च समरे जघ्नुर्लोकं महारथाः ३०
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम्
 वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ३१
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ३२

तौ तस्य तुरगान्हत्वा त्वरमाणौ महारथौ
 छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ३३
 अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः
 आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ३४
 ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः
 आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परन्तपौ ३५
 तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ परिवार्योपतस्थिवान् ३६
 अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ
 अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ३७
 द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव
 व्यधमत्सर्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः ३८
 दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते
 परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ३९
 ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे
 अब्रवीत्तावकान्सर्वास्त्वरध्वमिति भारत ४०
 युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम्
 अस्तं गिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ४१
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी
 गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ४२
 शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवम्
 घोरमायोधनं जज्ञे भूतसङ्घसमाकुलम् ४३
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनाः
 समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ४४
 अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन्नाज्ञस्तान्सपदानुगान्
 विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ४५
 युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा
 ययौ स्वशिविरं राजा निशायां सेनया वृतः ४६
 भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखान्नथान्
 अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ४७

दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे
 भीष्मं शान्तनवं तूर्णं प्रयातः शिविरं प्रति ४८
 द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः
 परिवार्य चमूं सर्वा प्रययुः शिविरं प्रति ४९
 तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 परिवार्य रणे योधान्ययतुः शिविरं प्रति ५०
 एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह
 पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतपाः ५१
 ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा
 न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ५२
 रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि
 अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ५३
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च बन्दिभिः
 गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ५४
 मुहूर्तमिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंनिभम्
 न हि युद्धकथां काञ्चित्तत्र चक्रुर्महारथाः ५५
 ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप
 हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः ५६
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ८२

त्र्यशीतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः
 कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः १
 ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरपि
 निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् २
 ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः
 भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ३
 एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूः
 व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ४

भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते
 सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ५
 अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शान्तनवो ययौ
 मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ६
 ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान्
 पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ७
 द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान्
 मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाच्श्च विशां पते ८
 प्रागज्योतिषादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्वलः
 मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ९
 बृहद्वलात्ततः शूरस्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः
 काम्बोजैर्बहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः १०
 द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्तादनु भारत
 प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ११
 तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा
 द्रौणेनन्तरं प्रायात्सोदर्यैः परिवारितः १२
 दुर्योधनादनु कृपस्ततः शारद्वतो ययौ
 एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः १३
 रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि चाभिभो
 अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च १४
 तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः
 युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् १५
 पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम्
 प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत माचिरम् १६
 ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम्
 शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् १७
 शृङ्गेभ्यो भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः
 रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः १८
 नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वो वानरध्वजः
 मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ १९

अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः
 व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः २०
 अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः
 द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः २१
 एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः
 अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः २२
 भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिस्वनैः
 द्धवेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभीमाः सर्वतोदिशम् २३
 ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम्
 नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त प्रकोपिताः २४
 मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम्
 युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् २५
 ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम्
 तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् २६
 नाराचा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत
 व्यात्तानना भयकरा उरगा इव सङ्घशः २७
 निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः
 अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतहृदाः २८
 गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः
 पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः
 निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसंनिभाः २९
 आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत
 अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः ३०
 तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप
 अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते
 अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ३१
 रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे
 युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ३२
 दन्तिनां युध्यमानानां सङ्घर्षात्पावकोऽभवत्
 दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशम् ३३

प्रासैरभिहताः केचिद्भजयोधाः समन्ततः
 पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ३४
 पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि परस्परम्
 चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ३५
 अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः
 शस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ३६
 ततः शान्तनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन्
 अभ्यागमद्रणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ३७
 पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवस्वनम्
 अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ३८
 ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत
 नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ३९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ८३

चतुरशीतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः
 न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् १
 ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात्
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः २
 स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान्
 पाञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ३
 ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह
 भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ४
 स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शान्तनवो युधि
 चिच्छेद सहसा राजन्बाहूनथ शिरांसि च ५
 विरथान्निधिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव
 पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ६
 निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान्
 अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ७

न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवानां विशां पते
 अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्धीमसेनान्महाबलात् ८
 स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे
 ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ९
 बभूव सर्वेसैन्यानां घोररूपो भयानकः
 तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् १०
 ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः
 भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ११
 भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः
 विद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः
 सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा १२
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि
 हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे
 नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्याः सप्त संयुगे १३
 आदित्यकेतुर्ब्रह्माशी कुण्डधारो महोदरः
 अपराजितः परिडतको विशालाक्षः सुदुर्जयः १४
 पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचध्वजाः
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः १५
 महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः
 नवभिर्वज्रसङ्काशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा १६
 आदित्यकेतुः सप्तत्या ब्रह्माशी चापि पञ्चभिः
 नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः १७
 अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः
 शरैर्बहुभिरानर्छद्धीमसेनं महाबलम् १८
 रणे परिडतकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्दयत्
 स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे १९
 धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः
 शिरश्चिच्छेद समरे शरेण नतपर्वणा २०
 अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे
 पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् २१

अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम्
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः २२
 ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम्
 प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत २३
 स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम्
 यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः २४
 विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूतले
 त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनम् २५
 महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे
 विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि २६
 आदित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा बाणेन संयुगे
 भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्छिच्छेद चारिहा २७
 बह्वाशिनं ततो भीमः शरेण नतपर्वणा
 प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति २८
 प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते
 मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् २९
 ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः
 अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽय युधि वध्यताम् ३०
 एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते
 भ्रातृन्संदृश्य निहतान्प्रास्मरंस्ते हि तद्वचः ३१
 यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम्
 तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ३२
 लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप
 न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ३३
 तथैव हि वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली
 नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्ति स्म कौरवान् ३४
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष
 दुःखेन महताविष्टो विललापातिकर्षितः ३५
 निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि
 यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ३६

भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते
 सोऽह कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ३७
 एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव
 दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनम् ३८
 उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च
 गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ३९
 समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्शन
 नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथञ्चन ४०
 यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे
 हनिष्यति रणे तं तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ४१
 स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिम्
 योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ४२
 न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः
 तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत ४३
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ८४

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 दृष्ट्वा मम हतान्पुत्रान्बहूनेकेन सञ्जय
 भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे १
 अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति सञ्जय
 मन्येऽह सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् २
 यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत
 यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ३
 सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः
 अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनाम् ४
 अन्येषां चैव वीराणां मध्यगास्तनया मम
 यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ५
 न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत
 वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ६

गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया
 नावबुध्यत्पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ७
 यद्धीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः
 अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनम् ८
 सञ्जय उवाच
 इदं तत्समनुप्राप्तं क्षत्तुर्वचनमुत्तमम्
 न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ९
 निवारय सुतान्द्यूतात्पाण्डवान्मा द्रुहेति च
 सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च १०
 न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम्
 तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ११
 विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम्
 अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः १२
 तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव विशां पते
 तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत १३
 मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत
 लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु १४
 ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात्
 संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया १५
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः
 युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः १६
 अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च संयुगे
 दुर्योधनसमादिष्टान्नाज्ञः सर्वान्समभ्ययुः १७
 अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः
 भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् १८
 त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि
 तथैव कौरवै राजन्नवध्यन्त परे रणे १९
 द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृञ्जयैः सह
 अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्मक्षयम् २०
 तत्राक्रन्दो महानासीत्सृञ्जयानां महात्मनाम्

वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना २१
 द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे
 विवेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते व्याधिक्लिष्टा नरा इव २२
 कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे
 अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्कृशानां नृणामिव २३
 तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः
 चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः २४
 वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे
 प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी २५
 स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान्
 कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः २६
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः
 गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे २७
 तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः
 पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः २८
 छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नपादाश्च मारिष
 क्रौञ्चवद्व्यनदन्भीताः पृथिवीमधिशिशियरे २९
 नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ
 ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः
 वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ३०
 पतद्भिश्च हयै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी
 निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः
 हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ३१
 अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत वाजिभिः
 प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते ३२
 रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः
 हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ३३
 उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः
 अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्त्रैश्चव्यसुरश्मिभिः
 संछन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ३४

एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत
क्रुद्धे शान्तनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ३५
अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि
तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पंचाशीतितमोऽध्यायः ८५

षडशीतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये
शकुनिः शौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् १
तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा
अभ्यद्रवत् संग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् २
ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम्
आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ३
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम्
ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः ४
सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः
हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली
अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परन्तपः ५
अर्जुनस्याथ दायाद इरावान्नाम वीर्यवान्
सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ६
एरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना
पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ७
भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम्
एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽजुनात्मजः ८
स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः
पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ९
रूपवान्वीर्यसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः
इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् १०
सोऽभिगम्य महात्मानं पितरं सत्यविक्रमम्

अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलि
 इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तवाभिभो ११
 मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत्
 तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः १२
 परिष्वज्य सुतं चापि सोऽत्मनः सदृशं गुणैः
 प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने १३
 सोऽजुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप
 प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत
 युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो १४
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु युद्धकाल उपागतः
 कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप १५
 ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः
 उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ १६
 ते त्वदीयान्समासाद्य हयसङ्घान्महाजवान्
 क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम्
 निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि १७
 निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसङ्घैः परस्परम्
 शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा १८
 तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे
 परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः १९
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम्
 उभयोरपि संशान्ता हयसङ्घाः समन्ततः २०
 प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः
 विलयं समनुप्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम् २१
 ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिच्छेषे च भारत
 सौबलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि २२
 वायुवेगसमस्पर्शं जवे वायुसमांस्तथा
 आरुह्य शीलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् २३
 गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जवः शुकः
 षडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् २४

वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः
 संनद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः २५
 तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम्
 बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः
 विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः २६
 तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान्
 अब्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् २७
 यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः
 हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् २८
 बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः
 जघ्नुस्ते वै परानीकं दुर्जयं समरे परैः २९
 तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम्
 अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे
 इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ३०
 ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परम्
 ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ३१
 इरावानथ निर्भिन्नः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः
 स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्ध इव द्विपः ३२
 उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः
 एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ३३
 इरावानथ संक्रुद्धः सर्वास्तान्निशितैः शरैः
 मोहयामास समरे विद्ध्वा परपुरंजयः ३४
 प्रासानुद्धृत्य सर्वाश्च स्वशरीरादरिन्दमः
 तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान्रणे ३५
 निकृष्य निशितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम्
 पदातिस्तूर्णमागच्छज्जिघांसुः सौबलान्युधि ३६
 ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः
 भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमथाद्रवन् ३७
 इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम्
 अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ३८

लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः
 अन्तरं नाध्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगामिनः ३६
 भूमिष्ठमथ तं संख्ये सम्प्रदृश्य ततः पुनः
 परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ४०
 अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः
 उपहस्तावहस्ताभ्यां तेषां गात्रायकृन्तत ४१
 आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूषितान्
 अपतन्त निकृत्ताङ्गा गता भूमिं गतासवः ४२
 वृषकस्तु महाराज बहुधा परिविद्धतः
 अमुच्यत महारौराद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ४३
 तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः
 अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ४४
 आश्चर्यशृङ्गं महेष्वासं मायाविनमरिन्दमम्
 वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं बकवधेन वै ४५
 पश्य वीर यथा ह्येष फाल्गुनस्य सुतो बली
 मायावी विप्रियं घोरमकार्षीन्मे बलक्षयम् ४६
 त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः
 कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ४७
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः
 प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ४८
 स्वारूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः
 वीरैः प्रहारिभिर्युक्तः स्वैरनीकैः समावृतः
 निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ४९
 इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी
 हन्तुकाममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ५०
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः
 त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ५१
 तेन मायामयाः क्लृप्ता हयास्तावन्त एव हि
 स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ५२
 ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः

अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ५३
 तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ
 संग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ५४
 आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम्
 इरावान्क्रोधसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ५५
 समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः
 चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पञ्चकम् ५६
 स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत्
 इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ५७
 ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम्
 विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः
 चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ५८
 तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः
 संबभूव महाराज समवाप च यौवनम् ५९
 माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम्
 एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत ६०
 इरावानपि संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम्
 परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ६१
 स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः
 राक्षसो व्यनदद्घोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ६२
 परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु
 ततश्चक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ६३
 आश्चर्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम्
 कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे
 संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ६४
 तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः
 इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्त्रष्टुं प्रचक्रमे ६५
 तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः
 योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ६६
 स नागैर्बहुशो राजन्सर्वतः संवृतो रणे

दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान्
 ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ६७
 छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः
 सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ६८
 मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके
 विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ६९
 सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम्
 इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ७०
 तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे
 विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ७१
 तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः
 महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ७२
 हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः
 रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ७३
 तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे
 रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ७४
 अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम्
 जघान समरे शूरान्नाज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ७५
 तथैव तावका राजन्सृञ्जयाश्च महाबलाः
 जुह्वतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ७६
 मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः
 बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ७७
 तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान्
 कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ७८
 तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः
 दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ७९
 तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम्
 अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ८०
 तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत
 रौद्रमासीत्तदा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः ८१

दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत्
 एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान्ससैनिकान् ८२
 किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः
 इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ८३
 वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ
 उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ८४
 आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूता महाबलाः
 तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः ८५
 न स्म पश्यामहे कंचिद्यः प्राणान्परिरक्षति
 संग्रामे दैत्यसङ्काशे तस्मिन्योद्धा नराधिप ८६
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ८६

सप्ताशीतितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः
 संग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व सञ्जय १
 सञ्जय उवाच
 इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः
 व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः २
 नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा
 सपर्वतवना राजंश्चाल सुभृशं तदा
 अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ३
 तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत
 ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च ४
 सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः
 सर्पवत्समवेष्टन्त सिंहभीता गजा इव ५
 निनदत्सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः
 ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ६
 नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः
 आजगाम सुसंकुद्धः कालान्तकयमोपमः ७

तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम्
 स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ८
 ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत्
 प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ९
 पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः
 कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम् १०
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम्
 पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ११
 ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्
 राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च १२
 गजानीकं च सम्प्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम्
 अभ्यधावन्त संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः १३
 नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः
 शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः १४
 भिशिडपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः
 पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नस्ते महागजान् १५
 भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान्
 अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः १६
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु
 दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् १७
 अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः
 मुमोच निशितान्बाणान्नाक्षसेषु महाबलः १८
 जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान्
 संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव १९
 वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम्
 शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः २०
 ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम्
 मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति २१
 तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष
 क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः २२

विस्फार्य च महद्वापमिन्द्राशनिसमस्वनम्
 अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिंदमम् २३
 तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम्
 न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव २४
 अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः
 ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः
 यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते पराजिताः २५
 यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला
 सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया २६
 तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना
 सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितृन्मम २७
 एतेषामवमानानामन्येषां च कुलाधम
 अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् २८
 एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकम्
 संदश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिसंलिहन् २९
 शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत्
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ८७

अष्टाशीतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 ततस्तद्वाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि
 दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः १
 ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः
 संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ २
 मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम्
 तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्नाक्षसपुङ्गवे
 आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने ३
 स तैर्विद्धः स्रवन्नक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः
 दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः

जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारणीम् ४
सम्प्रदीप्तां महोल्काभामशनीं मघवानिव
समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ५
तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन्
कुञ्जरं गिरिसङ्काशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ६
स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना
यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत
रथं च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ७
मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता
घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः
उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ८
स तथाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया
संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ९
पतत्यथ गजे चापि वङ्गानामीश्वरो बली
जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् १०
दुर्योधनोऽपि सम्प्रेक्ष्य पातितं वरवारणम्
प्रभङ्गं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ११
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम्
प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः १२
संधाय च शितं बाणं कालाग्निमतेजसम्
मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्धोरे निशाचरे १३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम्
लाघवाद्ब्रह्मयामास महाकायो घटोत्कचः १४
भूय एव ननादोग्रः क्रोधसंरक्तलोचनः
त्रासयन्सर्वभूतानि युगान्ते जलदो यथा १५
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः
आचार्यमुपसङ्गम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् १६
यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः
हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह १७
नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित्

तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत १८
 अभिद्रुतं महाभागं राक्षसेन दुरात्मना
 एतद्धि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परन्तपाः १९
 पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः २०
 द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लीकश्च जयद्रथः
 कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः २१
 अश्वत्थामा विकर्णश्च आवन्त्यश्च बृहद्वलः
 रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः
 अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव २२
 तदनीकमनाधृष्यं पालितं लोकसत्तमैः
 आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः
 नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः २३
 प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः
 शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि २४
 ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्
 राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च २५
 धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत्
 अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव २६
 शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम्
 शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव दीर्यताम् २७
 वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते
 रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणां सर्पतामिव २८
 ततः परमसंकुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः
 राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् २९
 आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम्
 सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजमुन्मथ्य चानदत् ३०
 बाह्लिकं च त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे
 कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ३१
 पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च

जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत्
 न्यषीदत्स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ३२
 ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च
 भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ
 ते वर्म भित्वा तस्याशु प्राविशन्मेदिनीतलम् ३३
 विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत्
 तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ३४
 सिन्धुराज्ञोऽधचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम्
 उन्मथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ३५
 चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः
 जघान चतुरो वाहान्करोधसंरक्तलोचनः ३६
 पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च
 निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्वलम्
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ३७
 भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः
 चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरानाशीविषोपमान्
 बिभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ८८

एकोन नवति तमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 विमुखीकृत्य तान्सर्वास्तावकान्युधि राक्षसः
 जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् १
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम्
 अभ्यधावञ्जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः २
 तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः
 तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसङ्घवत् ३
 अथैनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन्
 पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ४
 स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः

उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ५
 व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः
 दिशः खं प्रदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ६
 राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः
 उवाच भरतश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ७
 युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः
 यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम्
 अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितम् ८
 पितामहश्च संक्रुद्धः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः
 तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ९
 एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम्
 गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् १०
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः
 प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान्
 वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ११
 तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः
 श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः १२
 अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः
 क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च १३
 अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः
 महता रथवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् १४
 कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः
 अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् १५
 सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि
 खुरशब्दनिनादैश्च कम्पयन्तो वसुन्धराम् १६
 तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम्
 भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा
 परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् १७
 ततः प्रववृते युद्धं तत्र तत्र महात्मनाम्
 तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् १८

नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः
 अन्योन्यमभिधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे
 व्यतिषक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् १६
 हया गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह
 अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः २०
 सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः
 रथाश्वगजपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् २१
 धूम्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत्
 नैव स्वे न परे राजन्समजानन्परस्परम् २२
 पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा
 निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे २३
 शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम्
 सुमहानभवच्छब्दो वंशानामिव दह्यताम् २४
 गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्त्रतरङ्गिणी
 प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला २५
 नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे
 शुश्रुवे सुमहाञ्जशब्दः पततामश्मनामिव २६
 विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः
 अश्वैः सन्निवदेहैश्च सङ्कीर्णभूद्वसुन्धरा २७
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः
 अन्योन्यमभिधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे २८
 हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः
 समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः २९
 नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम्
 उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ३०
 प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः
 अभिघ्नन्ति विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ३१
 ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलंकृताः
 संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ३२
 केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः

विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जन्तो जलदा इव ३३
 केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे
 निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपद्मा इवाद्रयः ३४
 पार्श्वैस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः
 मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ३५
 नाराचाभिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः
 हतारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ३६
 केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः
 रथान्हयान्पदातांश्च ममृदुः शतशो रणे ३७
 तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः
 तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ३८
 रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः
 परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ३९
 स्वयंवर इवामर्दे प्रजहुरितरेतरम्
 प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ४०
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे
 धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ८६

नवतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम्
 अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् १
 प्रगृह्य सुमहद्वापमिन्द्राशनिसमस्वनम्
 महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् २
 अर्धचन्द्रं च सन्धाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम्
 भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ३
 तदन्तरं च सम्प्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः
 संदधे निशितं बाणं गिरीणामपि दारणम्
 तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् ४

स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन्
समाललम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ५
तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ६
अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः
समभ्यधावन्करोशन्तो राजानं जातसम्भ्रमाः ७
सम्प्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धाञ्जातसम्भ्रमान्
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ८
क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत
संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ९
एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः
भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपद्रुताः १०
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये रताः
नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमाम् ११
तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः
तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् १२
कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः
चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः
आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् १३
ते विंशतिपदं गत्वा सम्प्रहारं प्रचक्रिरे
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः १४
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम्
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् १५
भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत्
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः १६
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः
त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः १७
स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत
प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् १८
गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम्

द्रौणायनिश्च संक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ १६
 तावापतन्तौ सम्प्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ
 भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः २०
 अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः
 समुद्यम्य गदां गुर्वी यमदण्डोपमां रणे २१
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम्
 कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् २२
 तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ
 अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः २३
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम्
 समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः २४
 भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया
 नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन्
 सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः २५
 तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीडयमानं महारथम्
 अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २६
 अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा
 नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात्
 स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन यः २७
 स विस्फार्य महद्घ्रापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा
 यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् २८
 विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयङ्करम्
 येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा २९
 तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पत्रिणा
 सञ्जातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ३०
 स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम्
 दध्ने नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ३१
 ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मारपायितान्
 जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ३२

सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ३३
मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम्
घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः ३४
अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम्
तथेतरे अभ्यधावन्नाक्षसा युद्धदुर्मदाः ३५
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम्
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् ३६
निजघान च संक्रुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान्
येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ३७
विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः
अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ३८
प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम्
मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ३९
ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः
अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्तान्मेदिनीतले
विचेष्टमानान्कृपणाञ्शोणितेन समुक्षितान् ४०
द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्चत्थामानमेव च
प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ४१
विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः
हयाश्च सहयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ४२
तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति
मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ४३
युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे
घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः
नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ४४
तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः
घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे
शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च समन्तात्सस्वनुर्भृशम् ४५
एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना

सूर्यास्तमनवेलायां प्रभङ्गं विद्रुतं दिशः ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ६०

एक नवतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा
गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च १
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे
घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् २
कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः
अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ३
भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः
पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ४
एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम
निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परन्तप ५
सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः
घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ६
तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः
तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परन्तप ७
राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह
त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ८
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ९
शृणु राजन्मम वचो यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव
यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परन्तप १०
आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वाविस्थास्वरिन्दम
धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ११
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः
राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति १२
अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः

शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः १३
 तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः
 त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् १४
 तस्मिन्नौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान्
 अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः
 भगदत्तो महीपालः पुरन्दरसमो युधि १५
 एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत्
 समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः १६
 गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम्
 वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्वधन्विनाम्
 राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा १७
 तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परन्तप
 समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह १८
 त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे
 स्वबलेन वृतो राजञ्जहि राक्षसपुङ्गवम् १९
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः
 प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् २०
 तमाद्रवन्तं सम्प्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम्
 अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः २१
 भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः
 द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष २२
 चेदियो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा
 सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् २३
 ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम्
 पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् २४
 प्रमुक्त्वा रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः
 ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च २५
 प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः
 परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् २६
 मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे

बिभिदुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् २७
 हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः
 चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् २८
 पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः
 न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः २९
 रथिनश्च तथा राजन्कर्णिनालीकसायकैः
 निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ३०
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे
 भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ३१
 कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम्
 पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वतः ३२
 किरञ्जरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः
 एरावतस्थो मघवान्वारिधारा इवानघ ३३
 स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ३४
 भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान्परःशतान्
 निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ३५
 तान्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान्
 चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ३६
 स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा
 अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दमम् ३७
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः
 अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ३८
 केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः
 दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष
 चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते ३९
 उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः
 तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ४०
 स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः
 सञ्जातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्विराट् ४१

दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम्
 समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ४२
 तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च
 दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् ४३
 वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः
 साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवेयान्यपूजयन् ४४
 ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश
 प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ४५
 तस्य वर्म मुखत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम्
 विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः ४६
 स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम
 उपावृत्तमदः क्षिप्रं स न्यवर्तत वेगतः ४७
 प्रदुद्राव च वेगेन प्रणदन्भैरवं स्वनम्
 स मर्दमानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा ४८
 तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः
 सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे ४९
 ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन्
 किरन्तो विविधान्बाणाञ्छस्त्राणि विविधानि च ५०
 तेषामापततां राजन्संक्रुद्धानाममर्षिणाम्
 श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः
 भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ५१
 अङ्कुशाङ्गुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि
 तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तक इवानलः ५२
 रथसंघांस्तथा नागान्हयांश्च सह सादिभिः
 पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः
 अमृद्गात्समरे राजन्सम्प्रधावंस्ततस्ततः ५३
 तेन संलोड्यमानं तु पाण्डूनां तद्वलं महत्
 संचुकोच महाराज चर्मवाग्रौ समाहितम् ५४
 भग्नं तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता
 घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ५५

विकटः पुरुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः
 रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ५६
 जग्राह विपुलं शूलं गिरीणामपि दारणम्
 नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः
 सविष्फुलिङ्गज्वालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ५७
 तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा ज्वालाकुलं रणे
 चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं स पार्थिवः
 चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवत् ५८
 निपपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम्
 महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता ५९
 शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृतं स पार्थिवः
 रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम्
 चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ६०
 तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव
 उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ६१
 बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत
 पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ६२
 तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा
 दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ६३
 पाण्डवाश्च महेष्वासा भीमसेनपुरोगमाः
 साधु साध्विति नादेन पृथिवीमनुनादयन् ६४
 तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनाम्
 नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ६५
 स विस्फार्य महद्घ्रापमिन्द्राशनिसमस्वनम्
 अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवानां महारथान्
 विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचाञ्ज्वलनप्रभान् ६६
 भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः
 अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्पञ्चभिस्तथा ६७
 पूर्णायतविसृष्टेन स्वर्णपुङ्खेन पत्रिणा
 बिभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे

पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ६८
 द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत्
 भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरङ्गमान् ६९
 ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः
 निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ७०
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत्
 विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ७१
 ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः
 गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ७२
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम्
 तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ७३
 एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः
 आजगाम महाराज निघ्नञ्शत्रून्सहस्रशः ७४
 यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ परंतपौ
 प्रागज्योतिषेण संसक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ७५
 दृष्ट्वा तु पाण्डवो राजन्युध्यमानान्महारथान्
 त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायाद्विकिरञ्शरान् ७६
 ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः
 सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसंकुलाम् ७७
 तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम्
 अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ७८
 भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत
 विमृद्नन्पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ७९
 तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष
 पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ८०
 भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ
 आश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्धधमुत्तमम् ८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ६१

द्विनवतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जयः
दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा १
अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा २
कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः
ततो निवारयितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ३
अवध्या बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन
निहताः कौरवैः संख्ये तथास्माभिश्च ते हताः ४
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम्
धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ५
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम्
किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ६
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च
क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ७
इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन
कृतं राज्ञा महाबाहो याचता स्म सुयोधनम्
राज्यार्धं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ८
दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्शूराञ्शयानान्धरणीतले
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ९
अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे
युद्धं ममैभिरुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन १०
संचोदय हयान्क्षिप्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम्
नायं क्लीबयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ११
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा
चोदयामास तानश्चान्पाण्डुरान्वातरंहसः १२
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत
मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि १३

अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत
 पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः १४
 ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन्
 परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा १५
 ततः शान्तनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः
 भगदत्तः सुशर्मा च धनञ्जयमुपाद्रवन् १६
 हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ
 अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवारयत् १७
 शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान्
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहम् १८
 भीमसेनस्तु सम्प्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर
 प्रज्ज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव १९
 पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयाञ्चक्रिरे शरैः
 प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा २०
 स च्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते
 सृक्किणी विलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः २१
 व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास पार्थिव
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्गतजीवितः २२
 अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च
 अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा २३
 ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान्
 स सप्त त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष २४
 प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना
 अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् २५
 अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम्
 दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् २६
 प्रपतन्ता स्म ते वीर विरेजुर्भरतर्षभ
 वसन्ते पुष्पशबलाश्रूताः प्रपतिता इव २७
 ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव विशां पते
 तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् २८

द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव
 यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्व्यकिरच्छरैः २६
 तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम्
 द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ३०
 यथा हि गोवृषो वर्षं संधारयति खात्पतत्
 भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ३१
 अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः
 यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्ययोधयत् ३२
 पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः
 मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ३३
 यथा वा पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः
 वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ३४
 गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः
 पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ३५
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे
 प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ३६
 अभिमन्युश्च राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम्
 विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ३७
 विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना
 अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीडो मनुजाधिपः ३८
 असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः
 आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महात्मनः ३९
 आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः
 लाघवाद् व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा ४०
 व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं शौभद्रेण रणे तदा
 साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशां पते ४१
 धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन्
 तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ४२
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषां च भारत
 निघ्नतां भृशमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ४३

अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वान्निप्य मारिष
 नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ४४
 बाहुभिश्च तलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च सुसंशितैः
 विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ४५
 न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे
 व्याकुलीकृतसंकल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ४६
 रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत
 हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ४७
 जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैश्च शिताः शराः
 तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ४८
 हस्तिदन्तत्सरून्खड्गाञ्जातरूपपरिष्कृतान्
 चर्माणि चापविद्धानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ४९
 सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान्
 जातरूपमयाश्चर्षीः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ५०
 अपकृत्ताश्च पतिता मुसलानि गुरूणि च
 परिधान्पट्टिशान्श्चैव भिगिडपालान्श्च मारिष ५१
 पतितांस्तोमरांश्चापि चित्रा हेमपरिष्कृताः
 कुथाश्च बहुधाकाराश्चामरव्यजनानि च ५२
 नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः
 जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ५३
 गदाविमथितैर्गात्रिर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः
 गजवाजिरथक्षुरणाः शेरते स्म नराः क्षितौ ५४
 तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा
 संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वतः ५५
 समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः
 निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयस्कुनैः परश्वधैः ५६
 परिघैर्भिगिडपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च
 शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ५७
 निःशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः
 गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही ५८

सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुरुभिश्च तरस्विनाम् ५६
बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः
पतितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ६०
कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः
रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ६१
विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः
विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ६२
रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालमालिभिः
वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ६३
अनुकर्षैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि
प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ६४
स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही
नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता ६५
दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः
करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः
विबभौ तद्रणस्थानं धम्यमानैरिवाचलैः ६६
नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम्
वैडूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः ६७
घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः
विघाटितविचित्राभिः कुथाभी राङ्कवैस्तथा ६८
ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकदयाभिरेव च
यन्त्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्च सकम्पनैः ६९
अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः
सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ७०
प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्षिभिः
उष्णीषैश्च तथा छिन्नैः प्रविद्धैश्च ततस्ततः ७१
विचित्रैर्ध्वजैश्च जातरूपपरिष्कृतैः
अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा ७२
नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः

छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ७३
 पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः
 क्लृप्तशमश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ७४
 अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः
 ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुन्धरा ७५
 एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत
 परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ७६
 तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत
 रात्रिः समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ७७
 ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः
 घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ७८
 अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः
 न्यविशन्त यथाकालं गत्वा स्वशिविरं तदा ७९
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ६२

त्रिनवतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः
 दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः १
 समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम्
 कथं पाण्डुसुताः युद्धे जेतव्याः सगणा इति २
 ततो दुर्योधनो राजा सर्वास्तानाह मन्त्रिणः
 सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलम् ३
 द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे
 न पार्थान्प्रतिबाधन्ते न जाने तत्र कारणम् ४
 अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम
 सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ५
 निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्देवतैरपि
 सोऽह संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ६
 तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम्

मा शुचो भरतश्रेष्ठ प्रकरिष्ये प्रियं तव ७
 भीष्मः शान्तनवस्तूर्णमपयातु महारणात्
 निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ८
 अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः
 पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ९
 पाण्डवेषु दयां राजन्सदा भीष्मः करोति वै
 अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् १०
 अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः
 स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ११
 स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिबिरं प्रति
 अनुमान्य रणे भीष्मं शस्त्रं न्यासय भारत १२
 न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान्
 मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणबान्धवान् १३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव
 अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः १४
 अनुयात्रं यथा सज्जं सर्वं भवति सर्वतः
 दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय १५
 एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः
 अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽह द्विपदां वरम् १६
 आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिन्दम
 ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकरिष्यसि संयुगम् १७
 निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्देवैरिव शतक्रतुः १८
 ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम्
 आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा १९
 अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवानृपः
 धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स महेन्द्रवत् २०
 भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च
 अनुलिप्तः परार्धेन चन्दनेन सुगन्धिना २१
 अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः

शुशुभे विमलार्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः २२
 तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिरं प्रति
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः
 भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् २३
 हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत
 रथैरन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः २४
 आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः
 प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि २५
 संपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महारथः
 प्रययौ सदनं राजन्गाङ्गेयस्य यशस्विनः
 अन्वीयमानः सहितैः सोदरैः सर्वतो नृपः २६
 दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा
 हस्तिहस्तोपमं शैलं सर्वशत्रुनिबर्हणम् २७
 प्रगृह्णन्नञ्जलीनृणामुद्यतान्सर्वतोदिशम्
 शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् २८
 संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः
 पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः २९
 प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचनैः
 परिवव्रुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ३०
 स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैः शुभैः
 शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीपैरिव महाग्रहैः ३१
 कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रभर्भरपाणयः
 प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतोदिशम् ३२
 संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम्
 अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ३३
 अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने
 काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते
 उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ३४
 त्वां वयं समुपाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन
 उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ३५

किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबान्धवान्
तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो
जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ३६
पूर्वमुक्तं महाबाहो निहनिष्यामि सोमकान्
पाञ्चालान्पाण्डवैः सार्धं करूषांश्चेति भारत ३७
तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान्
सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ३८
दयया यदि वा राजन्द्रेष्यभावान्मम प्रभो
मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ३९
अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम्
स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ४०
एतावदुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव
नोवाच वचनं किञ्चिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ६३

चतुर्नवतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धः पितामहः
दुःखेन महताविष्टो नोवाचाप्रियमश्वपि १
स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः
श्वसमानो यथा नागः प्रणुनो वै शलाकया २
उद्धृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत
सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वरः
अब्रवीत्तव पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वचः ३
किं नु दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरुपविध्यसि
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम्
जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव हितकाम्यया ४
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत्
पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ५
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा

अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ६
 द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तथाभिभो
 सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ७
 यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा
 एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ८
 द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे
 कर्णं च त्वां च द्रौणिं च कृपं च सुमहारथम्
 वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ९
 निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान्
 जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् १०
 को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं रणे
 त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ११
 मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृद्धान्पश्यति काञ्चनान्
 तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि १२
 स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सहसृञ्जयैः
 युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव १३
 अहं तु सोमकान्सर्वान्सपाञ्चालान्समागतान्
 निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् १४
 तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम्
 तान्वा निहत्य संग्रामे प्रीतिं दास्यामि वै तव १५
 पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेशमनि
 वरदानात्पुमाञ्जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी १६
 तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत
 यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी १७
 सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम्
 यञ्जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी १८
 एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर
 अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् १९
 आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम्
 प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयङ्करः

प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ६४

पञ्चनवतितमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

प्रभातायां तु शवर्यां प्रातरुत्थाय वै नृपः

राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह

अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् १

दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु

मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः २

निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम्

दीर्घं दध्यौ शान्तनवो योद्धुकामोऽजुनं रणे ३

इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम्

दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ४

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः

द्वात्रिंशत्त्वमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ५

इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम्

पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ६

तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम्

स नो गुप्तः सुखाय स्याद्धन्यात्पार्थाश्च संयुगे ७

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम्

स्त्रीपूर्वको ह्यसौ जातस्तस्माद्भर्ज्यो रणे मया ८

लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया

राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ९

नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथञ्चन

हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते १०

अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्जिशखण्डी यदि ते श्रुतः

उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ११

कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत

तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथञ्चन १२

युद्धे तु क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः
 सर्वानन्यान्हनिष्यामि सम्प्राप्तान्बाणगोचरान् १३
 एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित्
 तत्र सर्वात्मना मन्ये भीष्मस्यैवाभिपालनम् १४
 अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महावने
 मा वृकेणैव शार्दूलं घातयेम शिखण्डिना १५
 मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः
 यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्गुप्ते ध्रुवो जयः १६
 एतच्छ्रुत्वा तु राजानो दुर्योधनवचस्तदा
 सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् १७
 पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा
 कम्पयन्तो भुवं द्यां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् १८
 तै रथैश्च सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः
 परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः १९
 यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम्
 सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् २०
 ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत्
 सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम्
 गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः २१
 स रक्ष्यमाणः पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः
 यथा भीष्मं न नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु २२
 भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह २३
 भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा तमभिसंवृतम्
 अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह २४
 शिखण्डिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखेऽनघ
 स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमप्युत २५
 ततः शान्तनवो भीष्मो निर्ययौ सेनया सह
 व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमाहवे २६
 कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः

शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः २७
 भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत
 अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः २८
 द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष
 दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः २९
 अश्वत्थामा सोमदत्त आवन्त्यौ च महारथौ
 महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ३०
 दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः
 व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ३१
 अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः
 पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ३२
 एवमेते तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः
 संनद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नयः ३३
 तथा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः
 नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि
 अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ३४
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः
 स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ३५
 शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः
 चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान्
 स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ३६
 अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महारथः
 केकया भ्रातरः पञ्च स्थिता युद्धाय दंशिताः ३७
 एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम्
 पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय मारिष ३८
 तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः
 अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ३९
 तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः
 भीष्मं युद्धपरिप्रेप्सुं संग्रामे विजिगीषवः ४०
 दवेडाः किलिकिलाशब्दान्करकचान्गोविषाणिकाः

भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान्
 पाण्डवा अभ्यधावन्त नदन्तो भैरवान्नवान् ४१
 भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निस्वनैः
 उत्क्रुष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ४२
 वयं प्रतिनदन्तस्तानभ्यगच्छाम सत्वराः
 सहसैवाभिसंकुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ४३
 ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे
 ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुन्धरा ४४
 पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः
 सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ४५
 ववुश्च तुमुला वाताः शंसन्तः सुमहद्भयम्
 घोराश्च घोरनिर्हादाः शिवास्तत्र ववाशिरे
 वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ४६
 दिशः प्रज्वलिता राजन्यांसुवर्षं पपात च
 रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ४७
 रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतञ्जलम्
 सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशां पते ४८
 अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ
 रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान्नवान् ४९
 सम्पतन्तः स्म दृश्यन्ते गोमायुबकवायसाः
 श्वानश्च विविधैर्नादैर्भषन्तस्तत्र तस्थिरे ५०
 ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम्
 निपेतुः सहसा भूमौ वेदयाना महद्भयम् ५१
 महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः
 प्रकाशिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ५२
 नरेन्द्रनागाश्चसमाकुलानामभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते
 बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धृतानामिव सागराणाम् ५३
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ६५

षण्णवति तमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत्
विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः १
न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम्
शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम्
निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुपुंगवाः २
तेन मुक्ता रणे राजञ्शराः शत्रुनिबर्हणाः
क्षत्रियाननयञ्शूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ३
यमदण्डोपमान्धोराञ्ज्वलनाशीविषोपमान्
सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ४
रथिनं च रथात्तूर्णं हयपृष्ठाच्च सादिनम्
गजारोहांश्च सगजान्यातयामास फाल्गुनिः ५
तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्येऽद्भुतं नृपाः
पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ६
तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयन्बह्वशोभत
तूलराशिमिवाधूय मारुतः सर्वतोदिशम् ७
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ८
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तमः
अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ९
न चैनं तावकाः सर्वे विषेहुररिघातिनम्
प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतंगाः कालचोदिताः १०
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः
अट्टश्यत महेष्वासः सवज्र इव वज्रभृत् ११
हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे चरतो दिशः
तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमानाः शतहृदाः १२
शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे
वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः १३

तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः
 रथेन मेघघोषेण ददृशुर्नान्तरं जनाः १४
 मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च स बृहद्वलम्
 सैन्धवं च महेष्वासं व्यचरल्लघु सुष्ठु च १५
 मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम मारिष
 सूर्यमण्डलसंकाशं तपतस्तव वाहिनीम् १६
 तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं शरार्चिभिः
 द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः १७
 तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः
 बभ्राम तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव १८
 द्रावयित्वा च तत्सैन्यं कम्पयित्वा महारथान्
 नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः १९
 तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे
 चक्रुरार्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् २०
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य मारिष
 मारुतोद्धूतवेगस्य समुद्रस्येव पर्वणि
 दुर्योधनस्तदा राजा आश्चर्यशृङ्गिमभाषत २१
 एष कार्ष्णिर्महेष्वासो द्वितीय इव फल्गुनः
 चमूं द्रावयते क्रोधाद्धृत्रो देवचमूमिव २२
 तस्य नान्यं प्रपश्यामि संयुगे भेषजं महत्
 ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् २३
 स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे
 वयं पार्थान्हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरःसराः २४
 स एवमुक्तो बलवान्नाक्षसेन्द्रः प्रतापवान्
 प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात्
 नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः २५
 तस्य शब्देन महता पाण्डवानां महद्वलम्
 प्राचलत्सर्वतो राजन्पूर्यमाण इवार्णवः २६
 बहवश्च नरा राजंस्तस्य नादेन भीषिताः
 प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले २७

कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृहीतशरासनः
 नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् २८
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिं रणे
 नातिदूरे स्थितस्तस्य द्रावयामास वै चमूम् २९
 सा वध्यमाना समरे पाण्डवानां महाचमूः
 प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलिम् ३०
 विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष
 राक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ३१
 ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम्
 व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयद्वै पराक्रमम् ३२
 सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी
 राक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ३३
 तां प्रमृद्य ततः सेनां पद्मिनीं वारणो यथा
 ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ३४
 ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः
 राक्षसं दुद्रुवुः सर्वे ग्रहाः पञ्च यथा रविम् ३५
 वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः
 यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ३६
 प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः
 सर्वपारशवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ३७
 स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः
 मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ३८
 विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः
 आश्चर्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ३९
 ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे
 विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ४०
 स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव
 अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ४१
 सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष
 प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ४२

प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः
 चिच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ४३
 एकैकं च त्रिभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव
 अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ४४
 त्वरमाणश्च संक्रुद्धो हयांस्तेषां महात्मनाम्
 जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ४५
 बिभेद च सुसंहृष्टः पुनश्चैनान्सुसंशितैः
 शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ४६
 विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः
 अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ४७
 तानर्दितात्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना
 दृष्ट्वार्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ४८
 तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव
 ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ४९
 तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम्
 महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ
 परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ५०
 तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः
 यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोरिव ५१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ६६

सप्तनवतितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथम्
 अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत सञ्जय १
 आश्चर्यशृङ्गिं कथं चापि सौभद्रः परवीरहा
 तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथा वृत्तं स्म संयुगे २
 धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संजय
 भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ३
 नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः

एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि संजय ४
 सञ्जय उवाच
 हन्त तेऽह प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम्
 यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ५
 अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः
 नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ६
 तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः
 अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ७
 अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम्
 विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ८
 सौभद्रोऽपि रणे राजन्सिंहवद्विनदन्मुहुः
 आश्चर्यशृङ्गं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ९
 ततः समेयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ
 रथाभ्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ
 मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः १०
 ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः
 आश्चर्यशृङ्गं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ११
 अलम्बुसोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः
 हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् १२
 ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः
 अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत १३
 अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवतिं नतपर्वणाम्
 चिक्षेप निशितान्बाणान्नाक्षसस्य महोरसि १४
 ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मणि
 स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः
 पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः १५
 स धारयञ्शरान्हेमपुङ्खानपि महाबलः
 विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः १६
 ततः क्रुद्धो महाराज आश्चर्यशृङ्गिर्महाबलः

महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः १७
 तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः
 अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् १८
 तथैवार्जुनिनिर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः
 अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् १९
 सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः संनतपर्वभिः
 चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे २०
 विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा
 प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः २१
 ततस्ते तमसा सर्वे हता ह्यासन्महीतले
 नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परान्रणे २२
 अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः
 प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः २३
 ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते
 तां चापि जघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः २४
 संक्रुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः
 छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः २५
 बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा
 सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः २६
 हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः
 रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् २७
 तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे
 आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह
 मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव २८
 ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम्
 महता रथवंशेन सौभद्रं पर्यवारयत् २९
 कोष्ठकीकृत्य तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः
 एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ३०
 स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः
 सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ३१

उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च
 रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ३२
 ततो धनंजयो राजन्विनिघ्नंस्तव सैनिकान्
 आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ३३
 तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव
 आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ३४
 ततः सरथनागाश्चाः पुत्रास्तव विशां पते
 परिव्रू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः ३५
 तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनंजयम्
 रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ३६
 शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम्
 अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ३७
 प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः
 पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ३८
 गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः
 हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ३९
 शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धो भृशं विद्धो महारथः
 गौतमान्तकरं घोरं समादत्त शिलीमुखम् ४०
 तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम्
 द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ४१
 समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरम्
 अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ४२
 तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत
 अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ४३
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम्
 द्रौणिं षष्ठ्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ४४
 स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः
 निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ४५
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान्
 वाष्णीयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्दयत् ४६

शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतलम्
 वसन्तकाले बलवान्बिलं सर्पशिशुर्यथा ४७
 ततोऽपरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम्
 चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं ननाद च ४८
 पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत
 निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ४९
 सात्यकिश्च महाराज शरजालं निहत्य तत्
 द्रौणिमभ्यपतत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ५०
 तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा
 विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ५१
 शराणां च सहस्रेण पुनरेनं समुद्यतम्
 सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ५२
 दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम्
 अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ५३
 विव्याध च पृषत्केन सुतीक्ष्णेन महामृधे
 परीप्सन्स्वसुतं राजन्वाष्णेयेनाभितापितम् ५४
 सात्यकिस्तु रणे जित्वा गुरुपुत्रं महारथम्
 द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ५५
 तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः श्वेतवाहनः
 अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ५६
 ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे
 यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ५७
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ६७

अष्टनवतितमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः
 समीयतू रणे शूरौ तन्ममाचक्ष्व संजय १
 प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः
 आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय २

तावुभौ रथिनौ संख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ
 कथं समीयतुर्युद्धे भारद्वाजधनञ्जयौ ३
 सञ्जय उवाच
 न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ४
 न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम्
 निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ५
 रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः
 नाचिन्तयत तान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ६
 शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे
 प्रजज्वाल च रोषेण गहनेऽग्निरिवोत्थितः ७
 ततोऽजुनं रणे द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः
 वारयामास राजेन्द्र नचिरादेव भारत ८
 ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत्
 द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ९
 त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम्
 छादयामास समरे पार्थं बाणैरयोमुखैः १०
 ताभ्या मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे
 हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ११
 ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समस्ता विविशुः प्रभो
 फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमाः १२
 अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः
 त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः १३
 ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये
 पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः
 मुमुचुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति १४
 शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षेण पाण्डवः
 प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः १५
 तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवम्
 विमुक्तां बहुभिः शरैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् १६

यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव
 कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः १७
 अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत
 मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे १८
 प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम्
 पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् १९
 ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम्
 शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह २०
 द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे महामृधे
 प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्चाभवन्दिशः २१
 ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान्
 निरुत्साहान्नणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् २२
 ततो दुर्योधनो राजा कृपश्च रथिनां वरः
 अश्वत्थामा ततः शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः २३
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकश्च सबाह्लिकः
 महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः २४
 तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः
 गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः २५
 भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशां पते
 शरौघैर्विविधैस्तूर्णं माद्रीपुत्राववारयन् २६
 भीष्मस्तु सहितः सर्वैर्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकैः
 युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् २७
 आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः
 लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने २८
 ततस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे
 अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीषयत् २९
 तमुद्धीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः
 परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ३०
 गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवश्च व्यराजत
 मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ३१

व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः
 महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततम् ३२
 ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः
 आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ३३
 बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः
 फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ३४
 विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत्
 विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम्
 पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ३५
 शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमञ्जाकृतच्छविः
 कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ३६
 एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः
 प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्नन्तः स्वकं बलम् ३७
 द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ३८
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ६८

एकोनशततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 मध्याह्ने तु महाराज संग्रामः समपद्यत
 लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः १
 गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम्
 व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः २
 संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव
 धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ३
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा
 भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ४
 धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च त्रिभिः शरैः
 द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ५
 तेन विद्ध्वा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्शिना

चुक्रुधुः समरे राजन्यादस्पृष्टा इवोरगाः ६
 शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम्
 स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ७
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधादग्निरिव ज्वलन्
 पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ८
 द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः
 शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ९
 सोऽतिविद्धो महाराज भीष्मः संख्ये महात्मभिः
 वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ १०
 तान्प्रत्यविध्यद्गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः
 द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ११
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः
 सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितै रणमूर्धनि १२
 ततो भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः
 केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः १३
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरहितेप्सया
 रिरक्षिषन्तः पाश्चाल्यं धृष्टद्युम्नमुखान्रणे १४
 तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः
 प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप १५
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम्
 नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् १६
 रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम्
 तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः १७
 अनयन्परलोकाय शरैः संनतपर्वभिः
 अस्त्रैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते १८
 रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा
 विप्रद्रुताश्वाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः १९
 मर्दमाना नरान्नाजन्हयांश्च सुबहूत्रणे
 वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः २०
 रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः

कुण्डलोष्णीषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषिताः २१
 देवपुत्रसमा रूपे शौर्ये शक्रसमा युधि
 ऋद्ध्यै वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् २२
 सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते
 विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः २३
 दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ विहीना वरसादिभिः
 मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि संपेतुः सर्वशब्दगाः २४
 वर्मभिश्चामरैश्छत्रैः पताकाभिश्च मारिष
 कक्ष्याभिरथ तोत्रैश्च घण्टाभिस्तोमरैस्तथा २५
 विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश
 नगमेघप्रतीकाशैर्जलदोदयनिस्वनैः २६
 तथैव दन्तिभिर्हीनान्गजारोहान्विशां पते
 प्रधावन्तोऽन्वपश्याम तव तेषां च संकुले २७
 नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान्
 वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः २८
 अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः
 द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे २९
 गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महारणे
 ययौ विमृद्गंस्तरसा पदातीन्वाजिनस्तथा ३०
 तथैव च रथान्नाजन्संममर्द रणे गजः
 रथश्चैव समासाद्य पदातिं तुरगं तथा ३१
 व्यमृद्नात्समरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे
 एवं ते बहुधा राजन्प्रमृद्नन्तः परस्परम् ३२
 तस्मिन्नौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये
 प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ३३
 अस्थिसञ्चयसंघाटा केशशैवलशाद्वला
 रथहदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ३४
 शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला
 कवचोष्णीषफेनाढ्या धनुर्द्वीपासिकच्छपा ३५
 पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारिणी

क्रव्यादसंघसंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धिनी ३६
 तां नदीं क्षत्रियाः शूरा हयनागरथप्लवैः
 प्रतेरुर्बहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महाहवे ३७
 अपोवाह रणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान्
 यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ३८
 प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत्
 दुर्योधनापराधेन क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ३९
 गुणवत्सु कथं द्वेषं धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः
 कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ४०
 एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्मात्र भारत
 पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ४१
 ता निशम्य तदा वाचः सर्वयोधैरुदाहताः
 आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ४२
 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत
 युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुथेति च ४३
 ततः प्रवृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह
 अक्षद्यूतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं तदा ४४
 यत्पुरा न निगृह्णीषे वार्यमाणो महात्मभिः
 वैचित्रवीर्यं तस्येदं फलं पश्य तथाविधम् ४५
 न हि पाण्डसुता राजन्ससैन्याः सपदानुगाः
 रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वा विशां पते ४६
 एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्तते स्म जनक्षयः
 दैवाद्वा पुरुषव्याघ्रं तव चापनयान्नृप ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ६६

शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अर्जुनस्तु नरव्याघ्रं सुशर्मप्रमुखान्नृपान्
 अनयत्प्रेतराजस्य भवनं सायकैः शितैः १
 सुशर्माऽपि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे

वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवभिः पुनः २
 तान्निवार्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः
 सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ३
 ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये
 व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ४
 उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष
 गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ५
 अपरे तुद्यमानास्तु वाजिनागरथा रणात्
 त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ६
 पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे
 निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ७
 वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैर्गतेन सुशर्मणा
 तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ८
 तद्वलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव
 पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ९
 सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत्
 त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशां पते १०
 स एकः समरे तस्थौ किरन्बहुविधाञ्शरान्
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा विप्रद्रुता नराः ११
 तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः
 प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यवस्थितः १२
 जानन्तोऽपि रणे शौर्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः
 हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः १३
 ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीम्
 छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः १४
 एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः पाण्डवैः सह
 अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे १५
 सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः
 अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः १६
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः

पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य सप्तभिः १७
 भीमसेनस्तु राजानं बाह्लिकं प्रपितामहम्
 विद्ध्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने १८
 आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः
 चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध हृदये भृशम् १९
 समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम्
 यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ २०
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं च नवभिः शरैः
 ननाद बलवन्नादं सौभद्रः परवीरहा २१
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः
 आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशां पते २२
 द्रोणश्च द्रुपदं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः
 सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी २३
 पीडयमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे
 अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् २४
 भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकम्
 व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः २५
 ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः
 अवप्लुत्य ततो वाहाद्वाह्लीकः पुरुषोत्तमः
 आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारथः २६
 सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारथः
 शरैर्बहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् २७
 स विद्ध्वा भारतं षष्ट्या निशितैर्लोमवाहिभिः
 ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः २८
 तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः
 हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् २९
 तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुतेजनाम्
 ध्वंसयामास वाष्णीयो लाघवेन महायशाः ३०
 अनासाद्य तु वाष्णीयं शक्तिः परमदारुणा
 न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव गतप्रभा ३१

वाष्णेयस्तु ततो राजन्स्वां शक्तिं घोरदर्शनाम्
 वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति ३२
 वाष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे
 अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ३३
 तमापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत
 क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सान्त्वकीर्यत भूतले ३४
 छित्वा तु शक्तिं गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शूरैः
 आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसञ्जशत्रुकर्शनः ३५
 ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज
 परिवब्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ३६
 ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्
 पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणाम् ३७
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि शततमोऽध्यायः १००

एकाधिकशततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम्
 यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् १
 दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत
 एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शत्रुनिषूदनः २
 छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ
 तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ३
 रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः
 निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ४
 तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम्
 गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं पितामहः ५
 स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम्
 समरे दुष्करं कर्म कुर्वाणं परिरक्षतु ६
 स एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव
 परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ७

ततः शतसहस्रेण हयानां सुबलात्मजः
 विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ८
 दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम्
 शिञ्चितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ९
 नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम्
 न्यवारयन्नरश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः १०
 ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम्
 अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ११
 तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे
 खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च १२
 खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा
 महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते १३
 उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं महद्रजः
 दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् १४
 वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभितं पाण्डवं बलम्
 निपतद्भिर्महावेगैर्हसैरिव महत्सरः
 हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन १५
 ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् १६
 उद्धूतस्य महाराज प्रावृट्कालेन पूर्यतः
 पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः १७
 ततस्ते रथिनो राजञ्शरैः संनतपर्वभिः
 न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो हयसादिनाम् १८
 ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः
 नागैरिव महानागा यथा स्युर्गिरिगह्वरे १९
 तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः संनतपर्वभिः
 न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश २०
 अत्यासन्ना हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ
 अच्छिनन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमात् २१
 ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः

पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः २२
 वध्यमाना हयास्ते तु प्राद्रवन्त भयार्दिताः
 यथा सिंहान्समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः २३
 पाण्डवाश्च महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे
 दध्मुः शङ्खांश्च भेरींश्च ताडयामासुराहवे २४
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा दीनं सैन्यमवस्थितम्
 अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः २५
 एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो जित्वा मातुल मामकान्
 पश्यतां नो महाबाहो सेनां द्रावयते बली २६
 तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम्
 त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः २७
 पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान्
 प्रययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः २८
 तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्वलम्
 महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः २९
 मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः
 दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे
 नकुलः सहदेवश्च त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ३०
 मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः
 युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः
 माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ३१
 ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे
 मद्रराजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा
 अभ्यद्रवत संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ३२
 ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम्
 अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः १०१

द्व्यधिकशततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः
 आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः १
 भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः
 नकुलं च त्रिभिर्बाणैः सहदेवं च सप्तभिः २
 युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाहोरुरसि चार्पयत्
 धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विननाद महाबलः ३
 तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः
 धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च पञ्चभिः
 युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ४
 द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत्
 एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ५
 तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः
 तोत्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवम् ६
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः
 संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ७
 तथैवान्ये वध्यमानाः पाण्डवेयैर्महात्मभिः
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः
 तथैव पाण्डवा राजन्परिव्रुः पितामहम् ८
 स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रज्ज्वाल दहन्परान् ९
 रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसि शक्तिगदेन्धनः
 शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् १०
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः
 कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्वलम् ११
 अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् १२
 निर्मनुष्यान् रथान्नाजन्गजान्श्वान्श्च संयुगे
 अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः १३
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः

निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत १४
 अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ
 नासञ्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः १५
 हतवीरान्नथान्नाजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः
 अपश्याम महाराज हियमाणान्नणाजिरे १६
 चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः
 अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः १७
 संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम्
 निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः १८
 भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च सर्वशः
 अपश्याम रथान्नाजन्शतशोऽथ सहस्रशः १९
 सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः
 शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशां पते २०
 गदाभिर्मुसलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च शिलीमुखैः
 अनुकषैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष २१
 बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः
 तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः
 चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी २२
 हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः
 परिपेतुर्द्रुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः २३
 यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान्
 नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् २४
 महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः
 अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः २५
 आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजकूबरम्
 अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् २६
 जघानात्र पितापुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा
 प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः २७
 विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः

प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत २८
 तद्भोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरम्
 ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा २९
 प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः
 उवाच पार्थ बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ३०
 अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव
 प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात्प्रमुह्यसे ३१
 यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे
 विराटनगरे पार्थ संजयस्य समीपतः ३२
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान्
 सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ३३
 इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम
 क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व भरतर्षभ ३४
 इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः
 अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ३५
 अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम्
 दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ३६
 चोदयाश्चान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव
 पातयिष्यामि दुधर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ३७
 ततोऽश्वान्नजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः
 यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ३८
 ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत्
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ३९
 ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः
 धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ४०
 क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः
 शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन ४१
 वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सात्वतः
 चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ४२
 ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम्

पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ४३
 स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः
 निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ४४
 विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम्
 अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ४५
 तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः
 साधु पार्थ महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ४६
 समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः
 मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ४७
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम्
 मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलानि विदर्शयन् ४८
 शुशुभाते नरव्याघ्रौ भीष्मपार्थौ शरक्षतौ
 गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ४९
 वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम्
 भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ५०
 प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः
 वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ५१
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले
 नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ५२
 उत्सृज्य रजतप्रख्यानहयान्पार्थस्य मारिष
 क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात्
 अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली ५३
 प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः
 दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः ५४
 क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः
 ग्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे ५५
 दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यन्तमाहवे
 हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र स्म सैनिकाः
 क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयान्नराः ५६
 पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः

शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ५७
 स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभम्
 अभिदुद्राव तेजस्वी विनदन्यादवर्षभः ५८
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे
 असम्भ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः
 उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ५९
 एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते
 मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ६०
 त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ
 श्रेय एव परं कृष्ण लोकेऽमुष्मिन्निहैव च
 संभावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ६१
 अन्वगेव ततः पार्थस्तमनुद्गत्य केशवम्
 निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ६२
 निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः
 जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ६३
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा
 निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्दशमे पदे ६४
 तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम्
 निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः परवीरहा ६५
 निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि
 यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ६६
 मिथ्यावादीति लोकास्त्वां कथयिष्यति माधव
 ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि यतव्रतम् ६७
 शपे माधव सख्येन सत्येन सुकृतेन च
 अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुकर्शन ६८
 अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महाव्रतम्
 तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ६९
 माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः
 नकिञ्चिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ७०
 तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शांतनवः पुनः

ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ ७१
 प्राणांश्चादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव
 गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ७२
 यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्ज युधि पाण्डवः
 तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता ७३
 हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः
 निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे
 मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ७४
 ते वध्यमाना भीष्मेण कालेनेव युगक्षये
 वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ७५
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव
 पिपीलिका इव क्षुरणा दुर्बला बलिना रणे ७६
 महारथं भारत दुष्प्रधर्षं शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान्
 भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते शरार्चिषं सूर्यमिवातपन्तम् ७७
 विमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः
 ततो बलानां श्रमकर्षितानां मनोऽवहारं प्रति संबभूव ७८
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः १०२

त्र्यधिक शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते
 संध्या समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् १
 ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत
 वध्यमानं बलं चापि भीष्मेणामित्रघातिना २
 मुक्तशस्त्रं परावृत्तं पलायनपरायणम्
 भीष्मं च युधि संरब्धमनुयान्तं महारथान् ३
 सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान्
 चिन्तयित्वा चिरं ध्यात्वा अवहारमरोचयत् ४
 ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः
 तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ५

ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः
 न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ६
 भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः
 नालभन्त तदा शान्तिं भृशं भीष्मेण पीडिताः ७
 भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृञ्जयैः
 पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ८
 न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः
 ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ९
 तस्मिन्नात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह
 सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् १०
 आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः
 मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ११
 ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप
 वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वाक्यमेतदुवाच ह १२
 पश्य कृष्ण महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम्
 गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम १३
 न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम्
 लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् १४
 यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः
 तथा भीष्मो रणे कृष्ण तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् १५
 गृहीतचापः समरे विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान्
 शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् १६
 वरुणः पाशभृद्वापि सगदो वा धनेश्वरः
 न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे १७
 सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे
 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे १८
 वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतम्
 न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा १९
 यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रवन्
 एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् २०

क्षयं नीतोऽस्मि वाष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी
 भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः २१
 मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यात्प्रभ्रंशनं गताः
 परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन २२
 जीवितं बहु मन्येऽह जीवितं ह्यद्य दुर्लभम्
 जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् २३
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव
 स्वधर्मस्याविरोधेन तदुदाहर केशव २४
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम्
 प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् २५
 धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर
 यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः २६
 अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निमतोजसौ
 माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ २७
 मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव
 त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन्किं न कुर्यां महाहवे २८
 हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम्
 पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः २९
 यदि भीष्मे हते राजञ्जयं पश्यसि पाण्डव
 हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ३०
 पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे
 विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ३१
 यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः
 मदर्था भवदर्था ये ये मदीयास्तवैव ते ३२
 तव भ्राता मम सखा संबन्धी शिष्य एव च
 मांसान्युत्कृत्य वै दद्यामर्जुनार्थे महीपते ३३
 एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत्
 एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम्
 स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यावद्द्वीपो भवाम्यहम् ३४
 प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः

घातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युलूकस्य संनिधौ ३५
 परिरक्ष्यं च मम तद्वचः पार्थस्य धीमतः
 अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ३६
 अथ वा फल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे
 निहनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरञ्जयम् ३७
 अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः
 त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः
 निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ३८
 विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः
 भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ३९
 युधिष्ठिर उवाच
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव
 सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगनिवारणे ४०
 नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेव यथेप्सितम्
 यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्नाथो महाबलः ४१
 सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर
 त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महाहवे ४२
 न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वार्थगौरवात्
 अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ४३
 समयस्तु कृतः कश्चिद्भीष्मेण मम माधव
 मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन
 दुर्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ४४
 स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव
 तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः
 भवता सहिताः सर्वे पृच्छामो मधुसूदन ४५
 तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम्
 रुचिते तव वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ४६
 स वक्ष्यति हितं वाक्यं तथ्यं चैव जनार्दन
 यथा स वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ४७
 स नो जयस्य दाता च मन्त्रस्य च धृतव्रतः

बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ४८
 तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव
 पितुः पितरमिष्टं वै धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ४९
 सञ्जय उवाच
 ततोऽब्रवीन्महाराज वाष्णीयः कुरुनन्दनम्
 रोचते मे महाबाहो सततं तव भाषितम् ५०
 देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत्
 गम्यतां स वधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः
 वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ५१
 ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम्
 प्रणम्य शिरसा चैनं मन्त्रं पृच्छाम माधव
 स नो दास्यति यं मन्त्रं तेन योत्स्यामहे परान् ५२
 एवं संमन्य ते वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज
 जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान्
 विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ५३
 प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे
 पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभ
 प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमन्वयुः ५४
 तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः
 स्वागतं तव वाष्णीय स्वागतं ते धनंजय
 स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ५५
 किं कार्यं वः करोम्यद्य युष्मत्प्रीतिविवर्धनम्
 सर्वात्मना च कर्तास्मि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ५६
 तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः
 उवाच वाक्यं दीनात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ५७
 कथं जयेम धर्मज्ञ कथं राज्यं लभेमहि
 प्रजानां संक्षयो न स्यात्कथं तन्मे वदाभिभो ५८
 भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः
 भवन्तं समरे राजन्विषहेम कथं वयम् ५९
 न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह

मण्डलेनैव धनुषा सदा दृश्योऽसि संयुगे ६०
नाददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च
पश्यामस्त्वा महाबाहो रथे सूर्यमिव स्थितम् ६१
नराश्वरथनागानां हन्तारं परवीरहन्
क इवोत्सहते हन्तुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ६२
वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम
क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम ६३
यथा युधि जयेयं त्वा यथा राज्यं भवेन्मम
भवेत्सैन्यस्य वा शान्तिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ६४
ततोऽब्रवीच्छांतनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज
न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे
युष्मासु दृश्यते वृद्धिः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ६५
निर्जिते मयि युद्धे तु ध्रुवं जेष्यथ कौरवान्
क्षिप्रं मयि प्रहरत यदीच्छथ रणे जयम्
अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् ६६
एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम्
हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ६७
युधिष्ठिर उवाच
ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि
भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डपाणिमिवान्तकम् ६८
शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा
न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ६९
भीष्म उवाच
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव
नाहं शक्यो रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ७०
आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः
न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः ७१
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ७२
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके

अप्रसूते च दुष्प्रेक्ष्ये न युद्धं रोचते मम ७३
 इमं च शृणु मे पार्थ संकल्पं पूर्वचिन्तितम्
 अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कथंचन ७४
 य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः
 शिखण्डी समराकाङ्क्षी शूरश्च समितिंजयः ७५
 यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागतः
 जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ७६
 अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
 मामेव विशिखैस्तूर्णमभिद्रवतु दंशितः ७७
 अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः
 न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुं कथंचन ७८
 तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः
 शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ७९
 न तं पश्यामि लोकेषु यो मां हन्यात्समुद्यतम्
 ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनंजयात् ८०
 एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं ममाग्रतः
 मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते विजयो भवेत् ८१
 एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं वचनं मम
 ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ८२
 सञ्जय उवाच
 तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति
 अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ८३
 तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते
 अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ८४
 गुरुणा कुलवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता
 पितामहेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ८५
 क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः
 पांसुरूषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ८६
 यस्याहमधिरुह्याङ्गं बालः किल गदाग्रज
 तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ८७

नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत
इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ८८
कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना
जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ८९
श्रीकृष्ण उवाच

प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे
क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ९०
पातयैनं रथात्पार्थ वज्राहतमिव द्रुमम्
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ९१
दिष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते
हन्ता भीष्मस्य पूर्वेन्द्र इति तन्न तदन्यथा ९२
न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम्
त्वदन्यः शक्नुयाद्धन्तुमपि वज्रधरः स्वयम् ९३
जहि भीष्मं महाबाहो शृणु चेदं वचो मम
यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ९४
ज्यायांसमपि चेच्छक्र गुणैरपि समन्वितम्
आततायिनमामन्य हन्याद्घातकमागतम् ९५
शाश्वतोऽय स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनञ्जय
योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ९६
अर्जुन उवाच

शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम्
दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ९७
ते वयं प्रमुखे तस्य स्थापयित्वा शिखण्डिनम्
गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ९८
अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः
शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठो भीष्ममेवाभियास्यतु ९९
श्रुतं ते कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम्
कन्या ह्येषा पुरा जाता पुरुषः समपद्यत १००
सञ्जय उवाच

इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः

शयनानि यथास्वानि भेजिरे पुरुषर्षभाः १०१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः १०३

चतुरधिकशततमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे

पाण्डवाश्च तथा भीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय १

सञ्जय उवाच

ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति

वाद्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च २

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः

शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ३

कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणम्

शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ४

चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनञ्जयौ

पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ५

सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः

धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ६

ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः

प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ७

विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः

द्रुपदश्च महाराज ततः पश्चादुपाद्रवत् ८

केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान्

जघनं पालयामास पाण्डुसैन्यस्य भारत ९

एवं व्यूह्य महासैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम्

अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः १०

तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महाबलम्

अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ११

पुत्रैस्तव दुराधर्षै रक्षितः सुमहाबलैः

ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः १२

भगदत्तस्ततः पाश्चाद्गजानीकेन संवृतः
 कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ १३
 काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः
 मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्वलः १४
 तथेतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः
 जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत १५
 दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवो युधि
 आसुरानकरोद्व्यूहान्यैशाचानथ राक्षसान् १६
 ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत
 अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् १७
 अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
 भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् १८
 तत्र भारत भीमेन पीडितास्तावकाः शरैः
 रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा १९
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः
 तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा २०
 ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ
 नाशक्नुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्वलम् २१
 ततस्तु तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्ततः
 संप्राद्रवद्दिशो राजन्काल्यमानं महारथैः २२
 त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ
 वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः २३
 धृतराष्ट्र उवाच
 पीड्यमानं बलं पार्थैर्दृष्ट्वा भीष्मः पराक्रमी
 यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय २४
 कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतपः
 विनिघ्नन्सोमकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व संजय २५
 सञ्जय उवाच
 आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पितामहः
 पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः २६

प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज
 अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् २७
 तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम्
 नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः २८
 स पाण्डवान्महेष्वासः पाञ्चालांश्च स सृञ्जयान्
 अभ्यद्रवत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः २९
 स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान्
 आत्तशस्त्रान्नणे यत्तान्वारयामास सायकैः
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ३०
 निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु
 रथिनोऽपातयद्राजन्नथेभ्यः पुरुषर्षभः ३१
 सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान्
 गजारोहान्गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ३२
 तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम्
 पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रपाणिमिवासुराः ३३
 शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुञ्चन्निशिताञ्शरान्
 दिक्त्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ३४
 मण्डलीकृतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत
 संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापनिभं महत् ३५
 तद्दृष्ट्वा समरे कर्म पुत्रा तव विशां पते
 विस्मयं परमं प्राप्ताः पितामहमपूजयन् ३६
 पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव
 युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः
 न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् ३७
 दशमेऽहनि संप्राप्ते रथानीकं शिखण्डिनः
 अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मैव काननम् ३८
 तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे
 आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ३९
 स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम्
 अनिच्छन्नपि संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ४०

काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन
 यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ४१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्च्छितः
 उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिलेलिहन् ४२
 जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयङ्करम्
 मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ४३
 दिव्यश्च ते प्रभावोऽय स मया बहुशः श्रुतः
 जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ४४
 पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम
 अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ४५
 ध्रुवं च त्वा हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः
 एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं यत्क्षमं तत्समाचर ४६
 काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्विमोक्षयसे
 सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽय समितिंजय ४७
 एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः
 अविध्यत रणे राजन्प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ४८
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची परंतपः
 कालोऽयमिति संचिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ४९
 अहं त्वामनुयास्यास्मि परान्विद्रावयञ्शरैः
 अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ५०
 न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः
 तस्मादद्य महाबाहो वीर भीष्ममभिद्रव ५१
 अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष
 अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ५२
 नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे
 तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ५३
 अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि परंतप
 वारयन्नथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ५४
 द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम्
 चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ५५

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम्
भगदत्तं यथा शूरं मागधं च महारथम् ५६
सौमदत्तिं रणे शूरमाश्रयशृङ्गिं च राक्षसम्
त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ५७
कुरूंश्च सहितान्सर्वान्ये चैषां सैनिकाः स्थिताः
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ५८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः १०४

पञ्चाधिक शततमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम्
पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् १
केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधम्
त्वरमाणास्त्वरकाले जिगीषन्तो महरथाः २
कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि
अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ३
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम्
कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ४
सञ्जय उवाच

नाशीर्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत्
युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ
निघ्नतः समरे शत्रूञ्शरैः संनतपर्वभिः ५
अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः
रथदन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसञ्जिताः
अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ६
यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिञ्जयः
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिञ्जयम् ७
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्शरैः
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्व एवाभ्यवारयन् ८

दशमेऽहनि संप्राप्ते तताप रिपुवाहिनीम्
 कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ६
 न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज
 अशक्नुवन्नगे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् १०
 अथोपायान्महाराज सव्यसाची परंतपः
 त्रासयन्नथिनः सर्वान्बीभत्सुरपराजितः ११
 सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः
 शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे १२
 तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ
 सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् १३
 जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम्
 दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः १४
 एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः
 दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मैव काननम् १५
 पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः
 पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे १६
 यथा पशुगणान्यालः संकालयति कानने
 तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन १७
 धनंजयशरैर्भृगं द्रवमाणमितस्ततः
 भीमो ह्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् १८
 सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 अभिमन्युश्च विक्रान्तो वाहिनीं दहते मम १९
 धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः
 व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महाबलौ २०
 वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरैर्महाबलैः
 नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत २१
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रम
 पर्याप्तश्च भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव २२
 एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः

तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः २३
 दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भव विशां पते
 पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल २४
 हत्वा दश सहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम्
 संग्रामाद्दुर्व्यपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम्
 इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ २५
 अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाहवे
 अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् २६
 अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्षये ऋणं महत्
 भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे २७
 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठः क्षत्रियान्प्रतपञ्चरैः
 आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् २८
 अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ
 आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः पर्यवारयन् २९
 दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः
 राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ३०
 पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महाबलाः
 तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ३१
 हत्वा दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम्
 सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं पुनः ३२
 पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां नरोत्तमः
 प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ३३
 न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम्
 उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ३४
 ते पाण्डवेयाः संरब्धा महेष्वासेन पीडिताः
 वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः ३५
 स युध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा
 अवकीर्णो महाबाहुः शैलो मेघैरिवासितैः ३६
 पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन्
 महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः १०५

षडधिक शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम्
 शिखरिडनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् १
 न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथञ्चन
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् २
 एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ३
 धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः
 हृष्टावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ४
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः
 अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ५
 नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान्
 तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते
 समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ६
 प्रत्युद्युस्तावकाश्च समेतास्तान्महारथान्
 यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ७
 चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात्
 भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ८
 धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम्
 त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ९
 भीमसेनं सुसंकुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम्
 त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत् १०
 तथैव नकुलं वीरं किरन्तं सायकान्बहून्
 विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ११
 सहदेवं तथा यान्तं यत्तं भीष्मरथं प्रति
 वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि १२
 राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम्

भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्वली १३
 सात्यकिं समरे क्रुद्धमाश्र्यशृङ्गिरवारयत्
 अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति
 सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् १४
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत १५
 तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम्
 भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् १६
 अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
 भीष्मप्रेप्सुं महाराज तापयन्तं दिशो दश
 दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे १७
 अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान्
 भीष्मायाभिमुखं यातान्वारयामासुराहवे १८
 धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशत पुनः पुनः
 अभिद्रवत संरब्धा भीष्ममेकं महाबलम् १९
 एषोऽजुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः
 अभिद्रवत मा भैष्ट भीष्मो न प्राप्स्यते हि वः २०
 अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः
 किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः २१
 इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः
 अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति २२
 आगच्छतस्तान्समरे वार्योघान्प्रबलानिव
 न्यवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः २३
 दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः
 भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनञ्जयमुपाद्रवत् २४
 तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति
 अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारथान् २५
 अत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते
 दुःशासनरथं प्राप्तो यत्पार्थो नात्यवर्तत २६
 यथा वारयते वेला क्षुभितं वै महार्णवम्

तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् २७
 उभौ हि रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्जयौ
 उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत २८
 तौ तथा जातसंरम्भावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ
 समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा २९
 दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः
 वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ३०
 ततोऽजुनो जातमन्युर्वाष्णेयं वीक्ष्य पीडितम्
 दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्पयत्
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ३१
 दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः
 ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः संनतपर्वभिः ३२
 लालटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवोत्तमः
 यथामेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ३३
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना
 व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ३४
 दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः
 पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुरुग्रो निशाकरम् ३५
 पीडयमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते
 विव्याध समरे पार्थं पङ्कपत्रैः शिलाशितैः ३६
 तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा त्वरमाणः पराक्रमी
 आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नवभिः शरैः ३७
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः
 अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्नोरुरसि चार्पयत् ३८
 तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुकर्शनः
 अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदण्डोपमान्बहून् ३९
 अप्राप्तानेव तान्बाणांश्चिच्छेद तनयस्तव
 यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत्
 पार्थं च निशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ४०
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके

प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खाञ्जिलाशितान् ४१
न्यमञ्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः
यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ४२
पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना
हित्वा पार्थ रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाश्रयत्
अगाधे मञ्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ४३
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशां पते
अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ४४
शरैः सुनिशितैः पार्थ यथा वृत्रः पुरन्दरम्
निर्बिभेद महावीर्यो विव्यथे नैव चार्जुनात् ४५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः १०६

सप्ताधिकशततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं तदा
आश्चर्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे १
माधवस्तु सुसंकुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः
आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत २
तथैव राक्षसो राजन्माधवं निशितैः शरैः
अर्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुङ्गवम् ३
शैनेयः सरसङ्घं तु प्रेषयामास संयुगे
राक्षसाय सुसंकुद्धो माधवः परवीरहा ४
ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम्
विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ५
माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा
धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ६
भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः
ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजम् ७
विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः
प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ८

तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्भुः
 चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ६
 अथान्यद्भुनुरादाय वेगवत्परवीरहा
 भगदत्तं रणे क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः १०
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी संलिहन्मुहुः
 शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम्
 यमदण्डोपमां घोरां प्राहिणोत्सात्यकाय वै ११
 तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहोर्बलेरिताम्
 सात्यकिः समरे राजंस्त्रिधा चिच्छेद सायकैः
 सा पपात तदा भूमौ महोल्केव हतप्रभा १२
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते
 महता रथवंशेन वारयामास माधवम् १३
 तथा परिवृतं दृष्ट्वा वाष्णीयानां महारथम्
 दुर्योधनो भृशं हृष्टो भ्रातृन्सर्वानुवाच ह १४
 तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि
 न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात्
 अस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् १५
 तत्तथेति वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः
 शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा १६
 अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मायाभ्युद्यतं मृधे
 काम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे १७
 आर्जुनिर्नृपतिं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः
 पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध तं नृपम् १८
 सुदक्षिणस्तु समरे कार्ष्णिं विव्याध पञ्चभिः
 सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् १९
 तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे
 यदभ्यधावद्गङ्गेयं शिखण्डी शत्रुतापनः २०
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम्
 भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ २१
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समायाद्रथसत्तमः

ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत २२
 विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतप
 यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् २३
 द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तथा
 गुरुपुत्रं समासाद्य भीष्मस्य पुरतः स्थितम् २४
 अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध दशभिः शरैः
 विराटद्रुपदौ वृद्धौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ २५
 तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत्
 यद्द्रौणेः सायकान्घोरान्प्रत्यवारयतां युधि २६
 सहदेवं तथा यान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात्
 यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् २७
 कृपश्च समरे राजन्माद्रीपुत्रं महारथम्
 आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः २८
 तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः
 अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः २९
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम्
 माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः
 आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ३०
 तथैव पाण्डवो राजञ्शारद्वतममर्षणम्
 आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया
 तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहम् ३१
 नकुलं तु रणे क्रुद्धं विकर्णः शत्रुतापनः
 विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ३२
 नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धन्विना
 विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ३३
 तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ
 अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ३४
 घटोत्कचं रणे यत्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम्
 दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ३५
 हैडिम्बस्तु ततो राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम्

आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या निशितैः शरैः ३६
 भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः
 षष्ट्या वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि ३७
 धृष्टद्युम्नं रणे यान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम्
 हार्दिक्यो वारयामास रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ३८
 वाष्णेयः पार्षतं शूरं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः
 पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ३९
 तथैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः
 विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ४०
 तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे
 अन्योन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ४१
 भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम्
 भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ४२
 सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे
 नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्गेन संयुगे ४३
 उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान्
 स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ४४
 तौ शरान्सूर्यसङ्काशान्कर्मारपरिमार्जितान्
 अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते मुहुर्मुहुः ४५
 भीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम्
 तथा भीष्मजये गृध्रुः सौमदत्तिश्च पाण्डवम्
 कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ४६
 युधिष्ठिरं महाराज महत्या सेनया वृतम्
 भीष्मायाभिमुखं यान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ४७
 द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम्
 श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ४८
 सा सेना महती राजन्याण्डुपुत्रस्य संयुगे
 द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ४९
 चेकितानं रणे क्रुद्धं भीष्मं प्रति जनेश्वर
 चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ५०

भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महारथः
 चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ५१
 तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत्
 तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ५२
 अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तनयेन ते
 विमुखीकृत्य पुत्रं ते तव सेनां ममर्द ह ५३
 दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत्
 कथं भीष्मं परो हन्यादिति निश्चित्य भारत ५४
 सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी
 लोडयते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः १०७

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः
 समादाय महद्घापं मत्तवारणवारणम् १
 विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं द्रावयाणो महारथान्
 पृतनां पाण्डवेयानां पातयानो महारथः २
 निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान्
 प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ३
 अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महारथः
 जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ४
 उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव मे
 योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ५
 दिक्षु शान्तासु घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः
 नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ६
 नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः
 रसते व्यथते भूमिरनुष्टनति वाहनम् ७
 कङ्का गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः
 शिवाश्चाशिवनिर्घोषा वेदयन्त्यो महद्भयम् ८

पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात्
 सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ६
 परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत्
 वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् १०
 देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः
 कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ११
 अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं निशाकरम्
 अवाक्शिराश्च भगवानुदतिष्ठत चन्द्रमाः १२
 वपूंषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्ष्ये
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः १३
 सेनयोरुभयोश्चैव समन्ताच्छ्रुयते महान्
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निस्वनः १४
 ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे
 अपास्यान्यात्रणे योधानभ्यस्यति पितामहम् १५
 हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः
 चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् १६
 तं चैव निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम्
 पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः १७
 अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम्
 स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् १८
 अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महारथः
 न चामङ्गलकेतोः स प्रहरेदापगासुतः १९
 एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम्
 अद्वय तु रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् २०
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसमागमः
 मम चास्त्राभिसंरम्भः प्रजानामशुभं ध्रुवम् २१
 मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः
 दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः २२
 अजेयः समरे चैव देवैरपि सवासवैः
 बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः २३

विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः
 तस्य मार्गं परिहरन्दुतं गच्छ यतव्रतम् २४
 पश्य चैतन्महाबाहो वैशसं समुपस्थितम्
 हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च २५
 कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः संनतपर्वभिः
 छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराणि धनूषि च २६
 प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः
 वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना २७
 नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः
 याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च २८
 हयनागरथावर्ता महाघोरां सुदुस्तराम्
 रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः २९
 ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत्
 इहैव दृश्यते राज्ञो भ्राता यस्य धनञ्जयः ३०
 भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 वासुदेवश्च वाष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ३१
 तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः
 तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतान् ३२
 एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः
 दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ३३
 एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना
 महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव नदीमुखम् ३४
 हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे
 याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ३५
 दुर्लभं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः
 समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ३६
 सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ
 परिरक्षन्ति राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ३७
 उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः
 एष गच्छत्यनीकानि द्वितीय इव फल्गुनः ३८

उत्तमास्त्राणि चादत्स्व गृहीत्वान्यन्महद्धनुः
 पार्श्वतो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ३६
 को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य ततस्त्वा विनियुज्महे ४०
 एष चापि रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम्
 युद्धे सुसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः १०८

नवाधिकशततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः १
 चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा
 दशैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् २
 महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया
 भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ३
 शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत्
 कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ४
 चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष
 दशभिर्दशभिर्भल्लैर्भीमसेनमताडयन् ५
 सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्जत्रुदेशेऽभ्यताडयत्
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
 दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ६
 स तान्सर्वान्महाराज भ्राजमानान्पृथक्पृथक्
 प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान्
 विव्याध बहुभिर्बाणैर्भीमसेनो महाबलः ७
 शल्यं पञ्चाशता विद्ध्वा कृतवर्माणमष्टभिः
 कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत
 अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ८
 विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत्

दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ६
 विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम्
 विद्ध्वा भीमोऽनदद्दृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः १०
 अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः
 भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ११
 स विद्धो बहुभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः
 ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान्
 गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे १२
 सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः १३
 हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः
 शरांश्चिद्वेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे १४
 तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद भारत
 भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः १५
 स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः
 चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः १६
 अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः
 महारथाञ्शरैर्विद्ध्वा वारयित्वा महारथः
 विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः १७
 नातीव ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम्
 स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान्
 भीमं विव्याध सप्तत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् १८
 कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च मारिष
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे १९
 दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान्
 भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिंदमाः २०
 स तु तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
 शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः २१
 तं शल्यो नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः
 सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि २२

विशोकं वीक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान्
 मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् २३
 तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः
 ताडयामास समरे सिंहवच्च ननाद च २४
 ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धदुर्मदम्
 त्रिभिस्त्रिभिरकुराठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् २५
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे
 पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः २६
 शल्यं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः
 प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन्विव्याध वै दृढम् २७
 ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् २८
 अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम्
 आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतपः २९
 भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः
 भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ३०
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रभृतीन्नथान्
 ते तु तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ३१
 स तथा पीडयमानोऽपि सर्वतस्तैर्महारथैः
 मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ३२
 ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्शरान्
 प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ३३
 तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः
 चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महाधनाम् ३४
 तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः
 शतघ्नीं च कृपो राजञ्शरं शल्यश्च संयुगे ३५
 अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान्
 भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ३६
 तोमरं स द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः
 पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ३७

स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः
 मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महाबलः ३८
 शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे
 तथेतराञ्शरान्घोराञ्शरैः संनतपर्वभिः ३९
 भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत्
 तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ४०
 ततो धनञ्जयस्तत्र वर्तमाने महारणे
 जगाम स रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम्
 निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ४१
 तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ
 नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभ ४२
 अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयन्वै महारथम्
 भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ४३
 आससाद रणे योधांस्तावकान्दश भारत
 ये स्म भीमं रणे राजन्योधयन्तो व्यवस्थिताः
 बीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ४४
 ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत्
 अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ४५
 सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः
 जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयवृकोदरौ ४६
 तच्छ्रुत्वा शासनं तस्य त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः
 अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ४७
 रथैरनेकसाहस्रैः परिवब्रे समन्ततः
 ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः १०६

दशाधिक शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम्
 छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः १

सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत
 प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् २
 चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च
 दुर्मर्षणं च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ३
 एकैकं त्रिभिरानर्घत्कङ्कबर्हिणवाजितैः
 शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ४
 जयद्रथो रणे पार्थ भित्त्वा भारत सायकैः
 भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ५
 शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः
 विव्यधाते महाबाहुं बहुधा मर्मभेदिभिः ६
 चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते
 पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः
 आजघ्नुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिष ७
 तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ
 अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्वलम् ८
 सुशर्मापि रणे पार्थ विद्ध्वा बहुभिरायसैः
 ननाद बलवन्नादं नादयन्वै नभस्तलम् ९
 अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ
 विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः १०
 तेषां तु रथिनां मध्ये कौन्तेयो रथिनां वरौ
 क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यरोचताम्
 आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव बलोत्कटौ ११
 छित्त्वा धनूंषि वीराणां शरांश्च बहुधा रणे
 पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् १२
 रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः
 गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्या महामृधे १३
 रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निसूदिताः
 दृश्यन्ते बहुधा राजन्वेष्टमानाः समन्ततः १४
 हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्च निसूदितैः
 रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी १५

छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः
 अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत १६
 केयूरैरङ्गदैहरै राङ्गवैर्मृदितैस्तथा
 उष्णीषैरपविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि १७
 तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः
 उरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी १८
 तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम्
 शरैः संवार्य तान्वीरान्निजघान बलं तव १९
 पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनसमागमम्
 गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाभये २०
 कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः
 विन्दानुविन्दावावन्त्यावाजग्मुः संयुगं तदा २१
 ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः
 कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे २२
 ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च
 धनञ्जयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म संयुगे २३
 ततस्ताञ्शरजालेन संनिवार्य महारथान्
 पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे २४
 शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः
 आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः संनतपर्वभिः २५
 तस्य पार्थो धनुश्छित्वा हस्तावापं च पञ्चभिः
 अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि २६
 अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनम्
 मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः २७
 त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः
 भीमसेनं च नवभिर्बाहोरुरसि चार्पयत् २८
 ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः
 दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः २९
 यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः
 कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुस्तौ महारथौ ३०

जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युवा
विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ३१
तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ३२
उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः
मागधोऽपहतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ३३
द्रोणस्तु विवरं लब्ध्वा भीमसेनं शिलीमुखैः
विव्याध बाणैः सुशितैः पञ्चषष्ट्या तमायसैः ३४
तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे
विव्याध नवभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत ३५
अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः
व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ३६
ततो भीष्मश्च राजा च सौबलश्च बृहद्बलः
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनञ्जयौ ३७
तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
अभ्यद्रवन्नणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ३८
शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम्
अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा यतव्रतम् ३९
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
अयोधयन्नणे भीष्मं संहताः सह सृञ्जयैः ४०
तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम्
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ४१
ततः प्रवृते युद्धं कौरवाणां भयावहम्
तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ४२
तावकानां रणे भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते
तत्र हि द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ४३
धृष्टद्युम्नो महाराज सर्वसैन्यान्यचोदयत्
अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट नरसत्तमाः ४४
सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ४५

भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम्
आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ११०

एकादशाधिक शततमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

कथं शांतनवो भीष्मो दशमेऽहनि सञ्जय
अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः १
कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन्
आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः २
सञ्जय उवाच

कुरवः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त भारत
यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि शृण्वतः ३
प्रेषिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना
अहन्यहनि संप्राप्तास्तावकानां रथव्रजाः ४
यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिंजयः
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिंजयम् ५
कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं महारथम्
अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ६
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे
अवर्तत महारौद्रः सततं समितिंजयः ७
तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः
भीष्मः शांतनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ८
येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव
ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ९
दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम्
निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतपः १०
स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे
न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामेऽभिमुखानिति ११
चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव

अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् १२
 युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद
 शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः १३
 निर्विरणोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत
 घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे १४
 तस्मात्पार्थ पुरोधाय पाञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा
 मद्बध्ने क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् १५
 तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः
 भीष्मं प्रतिययौ यत्तः संग्रामे सह सृञ्जयैः १६
 धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः
 श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् १७
 अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे
 रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना १८
 अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः
 भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् १९
 न वै भीष्माद्भयं किञ्चित्कर्तव्यं युधि सृञ्जयाः
 ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् २०
 तथा तु समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः २१
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनंजयम्
 भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः २२
 ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः
 द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः २३
 दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः
 भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा २४
 ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य यतव्रतम्
 शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे २५
 चेदिभिश्च सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः
 ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् २६
 द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम्

युधामन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् २७
 विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम्
 वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतपः २८
 मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः
 भीमसेनाभिगुप्तश्च नागानीकमुपाद्रवत् २९
 अप्रधृष्यमनावार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम्
 द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोमकैः ३०
 कर्णिकारध्वजं चापि सिंहकेतुररिंदमः
 प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्वलः ३१
 शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनञ्जयम्
 राजभिः समरे सार्धमभिपेतुर्जिघांसवः ३२
 तमिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे
 संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ३३
 तान्यनीकान्यनीकेषु समसञ्जन्त भारत
 तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शांतनवं रणे ३४
 ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम्
 प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ३५
 शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः
 सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ३६
 सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा
 वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ३७
 रजोमेघाश्च संजज्ञः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः
 धनुषां चैव निर्घोषो दारुणः समपद्यत ३८
 बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः
 रथघोषश्च संजग्मुः सेनयोरुभयोरपि ३९
 प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम्
 निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ४०
 अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे
 कुञ्जराः कुञ्जराञ्जघ्नः पदातींश्च पदातयः ४१
 तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह

भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ४२
तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत
अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां रणाजिरे ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः १११

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत्
महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी १
दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः
आजघान रणे क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः २
तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम्
प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ३
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते
द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ४
तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ५
पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे
दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्षणम् ६
तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपं च भारत
ईक्षितृप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ७
भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च
युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ८
सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्बाह्वणपुंगवः
आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ९
शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत
अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः १०
अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः
त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाहोरुरसि चार्पयत् ११
सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः

द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः १२
 पौरवो धृष्टकेतुं च शरैरासाद्य संयुगे
 बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथम् १३
 तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः
 त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याध सुमहाबलः १४
 पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः
 ननाद बलवन्नादं विव्याध दशभिः शरैः १५
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः
 आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः १६
 तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ
 महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् १७
 अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्हत्वा च भारत
 विरथावसियुद्धाय संगतौ तौ महारथौ १८
 आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते
 तारकाशतचित्रौ च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ १९
 प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ
 वाशितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने २०
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च
 चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् २१
 पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना
 ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् २२
 चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम्
 आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना २३
 तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे
 अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ २४
 ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव
 जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् २५
 धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः
 अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् २६
 चित्रसेनः सुशर्माणं विद्ध्वा नवभिराशुगैः

पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः २७
 सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशां पते
 दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः २८
 चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वणाम्
 आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत
 भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् २९
 सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्वलमयोधयत्
 आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः
 पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ३०
 बृहद्वलं च सौभद्रो विद्ध्वा नवभिरायसैः
 नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः पुनः ३१
 कौसल्यस्य पुनश्चापि धनुश्चिच्छेद फाल्गुनिः
 आजघान शरैश्चैव त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ३२
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्वलः
 फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ३३
 तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप
 संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः
 यथा देवासुरे युद्धे मयवासवयोरभूत् ३४
 भीमसेनो गजानीकं योधयन्बह्वशोभत
 यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ३५
 ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसंनिभाः
 निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुन्धराम् ३६
 गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः
 विरेजुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वताः ३७
 युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे
 महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतः ३८
 मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम्
 पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ३९
 विराटं सैन्धवो राजा विद्ध्वा संनतपर्वभिः
 नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्दयत् ४०

विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीमुखे
 त्रिंशता निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ४१
 चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ
 रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ४२
 द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे
 महासमुदयं चक्रे शरैः सन्नतपर्वभिः ४३
 ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः
 छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ४४
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा
 द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ४५
 ताञ्शराञ्शरसंघैस्तु संनिवार्य महारथः
 द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ४६
 तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा
 द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ४७
 तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम्
 शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ४८
 सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः
 चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ४९
 गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुसूदनः
 द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम् ५०
 तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत
 पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ५१
 एवमेतन्महायुद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत्
 भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ५२
 अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः
 अभ्यद्रवत संयत्तं वने मत्तमिव द्विपम् ५३
 प्रत्युद्ययौ च तं पार्थ भगदत्तः प्रतापवान्
 त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ५४
 तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसंनिभम्
 परं यत्नं समास्थाय बीभत्सुः प्रत्युपद्यत ५५

ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान्
 अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ५६
 अर्जुनस्तु रणे नागमायान्तं रजतोपमम्
 विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ५७
 शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत्
 भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ५८
 प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज
 प्रययौ त्वरितो राजन्दुपदस्य रथं प्रति ५९
 ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम्
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ६०
 ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं रणे
 सर्वेऽभ्यधावन्करोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ६१
 नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप
 अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ६२
 शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम्
 इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः तं समाचिनोत् ६३
 सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान्
 न्यवारयत सैन्यं च पाण्डवानां महारथः ६४
 रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः
 शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ६५
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः
 तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ६६
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः
 नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महायशाः ६७
 पातयन्नथिनो राजन्गजां च सह सादिभिः
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ६८
 निर्मनुष्यान्नथान्नाजन्गजानश्चांश्च संयुगे
 चकार स तदा भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ६९
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः
 निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ७०

अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर
 नासञ्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ७१
 निर्मनुष्यान्नात्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्ह्यैः
 वातायमानान्पश्याम ह्रियमाणान्विशां पते ७२
 चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ७३
 अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः
 संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः
 जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ७४
 न तत्रासीन्महाराज सोमकानां महारथः
 यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ७५
 तांश्च सर्वान्नरणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति
 नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ७६
 न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः
 ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम्
 शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ७७
 शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य भरतर्षभ
 दशभिर्दशभिर्बाणैराजघान महाहवे ७८
 शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा
 अवैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ७९
 स्त्रीत्वं तत्संस्मरन्नाजन्सर्वलोकस्य पश्यतः
 न जघान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ८०
 अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत
 अभित्वरस्व त्वरितो जहि चैनं पितामहम् ८१
 किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम्
 न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ८२
 यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत पितामहम्
 ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ८३
 एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ
 शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमुपाद्रवत् ८४

अचिन्तयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्रतस्तव
 अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ८५
 तथैव च चमूं सर्वा पाण्डवानां महारथः
 अप्रैषीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ८६
 तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः
 भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ८७
 स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ
 निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ८८
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम्
 अयोधयत यत्पार्थ जुगोप च यतव्रतम् ८९
 कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः
 दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ९०
 यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत्
 न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणम् ९१
 दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः
 सादिनश्च महाराज दन्तिनश्च महाबलाः ९२
 विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्धरणीतले
 शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ९३
 यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणः
 तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डवान्वै विनिर्दहन् ९४
 तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः
 जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यातुं कथंचन
 ऋते महेन्द्रतनयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ९५
 स हि तं समरे राजन्विजित्य विजयोऽजुनः
 भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ९६
 विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः
 पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत रणोत्कटः
 अर्जुनं च रणे राजन्योध्यन्स व्यराजत ९७
 शिखण्डी तु रणे राजन्विव्याधैव पितामहम्
 शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ९८

न च तेऽस्य रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर
 स्मयमानश्च गाङ्गेयस्तान्बाणाञ्जगृहे तदा ६६
 उष्णार्तो हि नरो यद्वज्रलधाराः प्रतीच्छति
 तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखरिडनः १००
 तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे
 भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् १०१
 ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष
 अभिद्रवत संग्रामे फल्गुनं सर्वतो रथैः १०२
 भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित्
 ते भयं सुमहत्त्यक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत १०३
 एष तालेन दीप्तेन भीष्मस्तिष्ठति पालयन्
 सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां रणे शर्म च वर्म च १०४
 त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम्
 किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूतास्तथाबलाः
 तस्माद्द्रवत हे योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे १०५
 अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि फल्गुनम्
 सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपाः १०६
 तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः
 अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महारथः १०७
 ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह
 अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे १०८
 बाह्लीका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः १०९
 शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह
 अभिपेतू रणे पार्थं पतङ्गा इव पावकम् ११०
 स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान्
 दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय धनञ्जयः १११
 स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः
 शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतङ्गानिव पावकः ११२
 तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः

दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ११३
 ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णरथध्वजाः
 नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ११४
 सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह
 गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ११५
 ततोऽजुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा
 विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ११६
 अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरूथिनीम्
 दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ११७
 ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः
 धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः
 हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् ११८
 विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो
 आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ११९
 कृपं शल्यं विकर्णं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः
 चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः १२०
 एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिष
 दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः
 सम्प्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना १२१
 पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान्
 प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः १२२
 तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव
 अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् १२३
 पराङ्मुखीकृत्य तदा शरवर्षैर्महारथान्
 प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम्
 मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत १२४
 गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः
 रथाश्च निहता नागैर्नागा हयपदातिभिः १२५
 अन्तरा छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च
 निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्चरथयोधिनाम् १२६

छन्नमायोधनं रेजे कुण्डलाङ्गदधारिभिः
 पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः १२७
 रथनेमिनिकृत्ताश्च गजैश्चैवावपोथिताः
 पादाताश्चाप्यदृश्यन्त साक्षाः सहयसादिनः १२८
 गजाश्वरथसंघाश्च परिपेतुः समन्ततः
 विशीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः १२९
 तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम्
 छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् १३०
 श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह
 प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः १३१
 ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः
 दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु विनदत्सु च १३२
 काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः
 धूमायमाना दृश्यन्ते सहसा मारुतेरिताः १३३
 श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः
 विनिकीर्णाः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः
 सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः १३४
 क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः
 समन्ततो व्यदृश्यन्त पतिता धरणीतले १३५
 ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन्
 अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् १३६
 तं शिखण्डी रणे यत्तमभ्यधावत दंशितः
 संजहार ततो भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् १३७
 एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः
 निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् १३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ११२

त्रयोदशाधिक शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु

ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत १
 न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले
 न रथा रथिभिः सार्धं न पदाताः पदातिभिः २
 अश्वा नाश्वैरयुध्यन्त न गजा गजयोधिभिः
 महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ३
 नरनागरथेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वशः
 क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ४
 ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत
 दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय सत्वराः
 पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ५
 सा वध्यमाना समरे पाण्डसेना महात्मभिः
 त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले ६
 यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति
 तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माण्यकृन्तत ७
 अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना
 नगमेघप्रतीकाशाः पतिता बहुधा गजाः ८
 मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः
 इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ९
 पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्र तत्र महागजाः
 आबद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् १०
 छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः
 तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये
 भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये ११
 ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम्
 न न्यवर्तन्त कौरव्या ब्रह्मलोकपुरस्कृताः १२
 इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम्
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये १३
 पाण्डवापि महाराज स्मरन्तो विविधान्बहून्
 क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप १४
 भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः

तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् १५
 सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः
 अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह १६
 सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः १७
 वध्यमानस्ततो राजन्पिता शान्तनवस्तव
 अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् १८
 तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता
 सम्प्रदत्तास्त्रशिद्धा वै परानीकविनाशिनी १९
 स तां शिद्धामधिष्ठाय कृत्वा परबलक्षयम्
 अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः
 भीष्मो दश सहस्राणि जघान परवीरहा २०
 तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ
 भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे
 गजाश्वममितं हत्वा हताः सप्त महारथाः २१
 हत्वा पञ्च सहस्राणि रथिनां प्रपितामहः
 नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश २२
 तथा दन्तिसहस्रं च हयानामयुतं पुनः
 शिद्धाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते २३
 ततः सर्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरूथिनीम्
 विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः २४
 शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान्
 सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैर्न्यपातयत् २५
 ये च केचन पार्थानामभियाता धनञ्जयम्
 राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् २६
 एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः
 अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे २७
 स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि
 सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः २८
 न चैनं पार्थिवा राजञ्शेकुः केचिन्निरीक्षितुम्

मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि २६
 यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे
 तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ३०
 तथा च तं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः
 उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयम् ३१
 एष शान्तनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः
 नानिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ३२
 यत्तः संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः
 न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ३३
 ततस्तस्मिन्दक्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः
 सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ३४
 स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान्
 शरव्रातैः शरव्रातान्बहुधा विदुधाव तान् ३५
 तेन पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान्
 पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ३६
 यमौ च चेकितानश्च केकयाःपञ्च चैव ह
 सात्यकिश्च महाराज सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ३७
 द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान्
 सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ३८
 एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः
 समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ३९
 ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम्
 भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ४०
 ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्नृणविभागवित्
 भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ४१
 सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ
 दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ४२
 अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः
 दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ४३

ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः
 बहुधा भीष्ममानर्छन्मार्गणैः कृतमार्गणाः ४४
 विधूय तान्बाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः
 पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम्
 कृत्वा शरविघातं च क्रीडन्निव पितामहः ४५
 नाभिसंधत्त पाञ्चाल्यं स्मयमानो मुहुर्मुहुः
 स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्छिखण्डिनः
 जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ४६
 ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत
 मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ४७
 ते वराश्वरथव्रातैर्वारणैः सपदातिभिः
 तमेकं छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम्
 भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ४८
 ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे
 किरीटी भीष्ममानर्छत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ४९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ११३

चतुर्दशाधिक शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्
 विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः १
 शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैः सपरश्वधैः
 मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः २
 शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः
 नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च भारत
 अताडयन्नरे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयाः ३
 स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा
 विव्यथे नैव गाङ्गेयो भिद्यमानेषु मर्मसु ४
 स दीप्तशरचापार्चिरस्त्रप्रसृतमारुतः
 नेमिनिर्हादसंनादो महास्त्रोदयपावकः ५

चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः
 युगान्ताग्निसमो भीष्मः परेषां समपद्यत ६
 निपत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः
 दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ७
 ततः पाञ्चालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च
 पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद स वेगितः ८
 ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनञ्जयम्
 द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ९
 भीमघोषैर्महावेगैर्वैरिवारणभेदिभिः
 षडेतान्बद्धभिरानर्द्धास्करप्रतिमैः शरैः १०
 तस्य ते निशितान्बाणान्संनिवार्य महारथाः
 दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ११
 शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महाव्रते
 ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः १२
 ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् १३
 भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः
 द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः १४
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च
 सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः १५
 उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः
 अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्त स्म पाण्डवान् १६
 तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति
 उद्धृत्तानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये १७
 हतानयत गृहीत युध्यतापि च कृन्तत
 इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति १८
 तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः
 अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ १९
 सात्यकिभीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः
 विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः २०

अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्छिताः
 समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः २१
 तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम्
 संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव २२
 शिखण्डी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना
 अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे
 सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे २३
 सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम्
 तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः २४
 एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः
 धनुर्भीष्मस्य चिच्छेद सव्यसाची परन्तपः २५
 स च्छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन्
 शक्तिं जग्राह संक्रुद्धो गिरीणामपि दारणीम्
 तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति २६
 तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव
 समादत्त शितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः २७
 तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः
 संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुबलेरिताम् २८
 सा पपात परिच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना
 मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतहृदा २९
 छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः
 अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरञ्जयः ३०
 शक्तोऽह धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्
 यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ३१
 कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवैः
 अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ३२
 पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत्
 स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा
 तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ३३
 एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः

ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ३४
 यत्ते व्यवसितं वीर अस्माकं सुमहत्प्रियम्
 तत्कुरुष्व महेष्वास युद्धाद्बुद्धिं निवर्तय ३५
 तस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः
 अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः ३६
 देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः
 पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि पार्थिव ३७
 न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप
 ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ३८
 संभ्रमश्च महानासीत्त्रिदशानां विशां पते
 पतिष्यति रथाद्धीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ३९
 इति देवगणानां च श्रुत्वा वाक्यं महामनाः
 ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत
 भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ४०
 शिखण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम्
 आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ४१
 स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः
 नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ४२
 ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः
 गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ४३
 पुनः शरशतेनैनं त्वरमाणो धनंजयः
 सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ४४
 एवमन्यैरपि भृशं वध्यमानो महारणे
 न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ४५
 ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ४६
 अथैनं दशभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे
 सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ४७
 सोऽन्यत्कार्मुकमादत्त गाङ्गेयो बलवत्तरम्
 तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत्

निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्तं महारणे ४८
 एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यपि
 ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ४९
 अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्दयत्
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ५०
 एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः
 शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे ५१
 न चैष शक्यः समरे जेतुं वज्रभृता अपि
 न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः
 मां चैव शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्याः सुदुर्बलाः ५२
 एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ५३
 ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानोऽभ्यभाषत
 अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ५४
 वज्राशनिसमस्पर्शाः शिताग्राः संप्रवेशिताः
 विमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ५५
 निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः
 मुसलानीव मे घ्नन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ५६
 ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः
 मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ५७
 भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः
 ममाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ५८
 नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः
 गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ५९
 कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव
 अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ६०
 सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः
 वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ६१
 इति ब्रुवञ्शान्तनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम्
 सविष्फुलिङ्गां दीप्ताग्रां शक्तिं चिक्षेप भारत ६२

तामस्य विशिखैशिष्ठत्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत्
 पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ६३
 चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम्
 खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ६४
 तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमदंशितात्मनः
 रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ६५
 विनद्योच्चैः सिंह इव स्वान्यनीकान्यचोदयत्
 अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमगवपि ६६
 अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणैश्चैश्च समन्ततः
 पट्टिशैश्च सुनिस्त्रिंशैर्नानाप्रहरणैस्तथा ६७
 वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः
 सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामजायत ६८
 तथैव तव पुत्राश्च राजन्भीष्मजयैषिणः
 तमेकमभ्यवर्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ६९
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह
 दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ७०
 आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव
 सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ७१
 अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता तदाभवत्
 समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किञ्चन ७२
 योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि
 अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ७३
 ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनंजयः
 मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ७४
 वयं श्वेतहयाद्धीताः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात्
 पीडयमानाः शितैः शस्त्रैः प्रद्रवाम महारणात् ७५
 सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः
 अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ७६
 शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह
 द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः

संग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ७७
ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः
परिकाल्य कुरून्सर्वाञ्शरवर्षैरवाकिरन् ७८
निपातयत गृहीत विध्यताथ च कर्षत
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ७९
अभिहत्य शरौघैस्तं शतशोऽथ सहस्रशः
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रेष्वङ्गुलमात्रकम् ८०
एवं विभो तव पिता शरैर्विशकलीकृतः
शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात्
किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ८१
हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च सर्वशः
पतमाने रथाद्धीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ८२
तं पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम्
सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ८३
स पतात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन्
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम्
धरणीं नास्पृशच्चापि शरसंघैः समाचितः ८४
शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम्
रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ८५
अभ्यवर्षत पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी
पतन्स ददृशे चापि खर्वितं च दिवाकरम् ८६
संज्ञां चैवालभद्वीरः कालं संचिन्त्य भारत
अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्यां वाचं समन्ततः ८७
कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः
कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ८८
स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत्
धारयामास च प्राणान्यतितोऽपि हि भूतले
उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ८९
तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता
महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ९०

ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः
 आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम्
 यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ६१
 ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः
 अपश्यञ्शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुपितामहम् ६२
 ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्
 गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ६३
 इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः
 भीष्म एव महात्मा सन्संस्थिता दक्षिणायने ६४
 इत्युक्त्वा प्रस्थितान्हंसान्दक्षिणामभितो दिशम्
 संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ६५
 तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गन्ता कथञ्चन
 दक्षिणावृत्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ६६
 गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम्
 उदगावृत्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ६७
 धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया
 एश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गे नियतो ह्यहम्
 तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ६८
 यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना
 छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य चास्तु वरस्तथा ६९
 धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति
 इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसानशेत शरतल्पगः १००
 एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि
 पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे १०१
 तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानाममध्यमे
 न किञ्चित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ
 संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा १०२
 नृपा दुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः
 विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्विगतेन्द्रियाः १०३
 दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः

ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् १०४
 अमध्ये शंतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि
 अभावः सुमहान्राजकुरूनागादतन्द्रितः १०५
 हतप्रवीराश्च वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः
 कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना १०६
 पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम्
 सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्जुराः परिघबाहवः
 सोमकाश्च सपाञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर १०७
 ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः
 आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननर्त च १०८
 सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये विनिपातिते
 संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः १०९
 प्राक्रोशन्प्रापतंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे
 क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चैकेऽभ्यपूजयन् ११०
 ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम्
 भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे १११
 महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान्
 जपञ्शान्तनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ११२
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ११४

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
 कथमासंस्तदा योद्धा हीना भीष्मेण सञ्जय
 बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा १
 तदैव निहतात्मन्ये कुरूनन्यांश्च पार्थिवान्
 न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे २
 ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति
 यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ३
 अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय
 श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ४

पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे
 न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स्म यः पुरा ५
 यदद्य निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता
 चेष्टितं नरसिंहेन तन्मे कथय संजय ६
 सञ्जय उवाच
 सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन्
 पाञ्चालानां ददद्धर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ७
 स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा
 भीष्मे रथात्प्रपतितः प्रच्युतो धरणीतले ८
 हा हेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत
 सीमावृद्धे निपतिते कुरूणां समितिक्षये ९
 उभयोः सेनयो राजन्द्वात्रियान्भयमाविशत्
 भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम्
 कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते १०
 खं तमोवृतमासीच्च नासीद्भानुमतः प्रभा
 ररास पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते ११
 अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां गतिः
 इत्यभाषन्त भूतानि शयानं भरतर्षभम् १२
 अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शन्तनुं पुरा
 ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः १३
 इति स्म शरतल्पस्थं भरतानाममध्यमम्
 ऋषयः पर्यधावन्त सहिताः सिद्धचारणैः १४
 हते शान्तनवे भीष्मे भरतानां पितामहे
 न किञ्चित्प्रत्यद्यन्त पुत्रास्तव च भारत १५
 विवर्णवदनाश्चासन्नतश्रीकाश्च भारत
 अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव हिया युक्ता ह्यधोमुखाः १६
 पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः
 सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् १७
 भृशं तूर्यनिनादेषु वाद्यमानेषु चानघ
 अपश्याम रणे राजन्भीमसेनं महाबलम्

आक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् १८
 निहत्य समरे शत्रून्महाबलसमन्वितान्
 संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा १९
 कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः
 तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे
 हाहाकारमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत २०
 दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव
 उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकं समाद्रवत् २१
 भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः
 प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिचोदयन् २२
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन्
 दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति वै २३
 ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः
 द्रोणस्तदप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् २४
 स संज्ञामुपलभ्याथ भारद्वाजः प्रतापवान्
 निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष २५
 विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवापि स्वसैनिकान्
 दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैरवहारमकारयन् २६
 विनिवृत्तेषु सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः
 विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः २७
 व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः
 उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः २८
 ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम्
 अभिवाद्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह २९
 अथ पाण्डून्कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान्
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्तदा ३०
 स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः
 तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ३१
 अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताब्रवीत्
 शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ३२

ततो नृपाः समाजहुस्तनूनि च मृदूनि च
 उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ३३
 अब्रवीच्च नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान्
 नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ३४
 ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम्
 धनञ्जयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ३५
 धनञ्जय महाबाहो शिरसो मेऽस्य लम्बतः
 दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ३६
 स संन्यस्य महद्वापमभिवाद्य पितामहम्
 नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ३७
 आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर
 प्रेष्योऽह तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ३८
 तमब्रवीच्छान्तनवः शिरो मे तात लम्बते
 उपधानं कुरुश्रेष्ठ फल्गुनोपनयस्व मे
 शयनस्यानुरूपं हि शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ३९
 त्वं हि पार्थ महाबाहो श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्
 क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ४०
 फल्गुनस्तु तथेत्युक्त्वा व्यवसायपुरोजवः
 प्रगृह्यामन्त्य गाण्डीवं शरांश्च नतपर्वणः ४१
 अनुमान्य महात्मानं भरतानाममध्यमम्
 त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ४२
 अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना
 अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ४३
 उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनञ्जयम्
 कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ४४
 अनुरूपं शयानस्य पाण्डवोपहितं त्वया
 यद्यन्यथा प्रवर्तेथाः शपेयं त्वामहं रुषा ४५
 एवमेतन्महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठितम्
 स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ४६
 एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वास्तानब्रवीद्वचः

राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवेनाभि संस्थितान् ४७
 शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः
 ये तदा पारयिष्यन्ति ते मां द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ४८
 दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः
 अर्चिष्मान्प्रतपँल्लोकान्नथेनोत्तमतेजसा
 विमोक्षयेऽह तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानपि ४९
 परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः
 उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः
 उपारमध्वं संग्रामाद्वैराण्युत्सृज्य पार्थिवाः ५०
 उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः
 सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलस्ते सुशिक्षिताः ५१
 तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच वचनं तदा
 दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ५२
 एवंगते न हीदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति मे
 क्षत्रधर्मप्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ५३
 नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे
 एतैरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽन्ते नराधिपाः ५४
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव
 वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ५५
 ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः
 स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ५६
 उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तव जनेश्वर
 सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ५७
 उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे
 तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ५८
 विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः
 वीराः स्वशिविराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः
 निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाहे रुधिरोक्षिताः ५९
 निविष्टान्पाण्डवांश्चापि प्रीयमाणान्महारथान्
 भीष्मस्य पतनाद्दृष्टानुपगम्य महारथान्

उवाच यादवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ६०
 दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः
 अर्धयो मानुषैरेष सत्यसन्धो महारथः ६१
 अथ वा दैवतैः पार्थ सर्वशस्त्रास्त्रपारगः
 त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ६२
 एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम्
 तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः
 त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्करः ६३
 अनाश्रुर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव
 रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः
 सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्रुर्यमिति मे मतिः ६४
 एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः
 त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ६५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ११५

षोडशाधिक शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच
 व्युष्टायां तु महाराज रजन्यां सर्वपार्थिवाः
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च अभिजग्मुः पितामहम् १
 तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम्
 अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् २
 कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः
 स्त्रियो बालास्तथा वृद्धाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः
 समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदम् ३
 तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः
 उपानृत्यञ्जगुश्चैव वृद्धं कुरुपितामहम् ४
 उपारम्य च युद्धेभ्यः संनाहान्विप्रमुच्य च
 आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ५
 अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिन्दमम्
 अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ६

सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता
 शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ७
 विबभौ च नृपाणां सा पितामहमुपासताम्
 देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ८
 भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ
 अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनाब्रवीत् ९
 शराभितप्तकायोऽह शरसंतापमूर्च्छितः
 पानीयमभिकाङ्क्षेऽह राजस्तान्प्रत्यभाषत १०
 ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजहुः समन्ततः
 भक्ष्यानुच्चावचांस्तत्र वारिकुम्भांश्च शीतलान् ११
 उपानीतं च तद्दृष्ट्वा भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत्
 नाद्य तात मया शक्यं भोगान्कांश्चन मानुषान् १२
 उपभोक्तुं मनुष्येभ्यः शरशय्यगतो ह्यहम्
 प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः १३
 एवमुक्त्वा शान्तनवो दीनवाक्सर्वपार्थिवान्
 धनंजयं महाबाहुमभ्यभाषत भारत १४
 अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम्
 अतिष्ठत्प्राञ्जलि प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् १५
 तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम्
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयम् १६
 दह्यतेऽद शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि महेषुभिः
 मर्माणि परिदूयन्ते वदनं मम शुष्यति १७
 ह्लादनार्थं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन
 त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमम्भो यथाविधि १८
 अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान्
 अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः १९
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः
 वित्रेसुः सर्वभूतानि श्रुत्वा सर्वे च पार्थिवाः २०
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः
 शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् २१

संधाय च शरं दीप्तमभिमन्य महायशाः
पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः
अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे २२
उत्पपात ततो धारा विमला वारिणः शिवा
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च २३
अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया वारिधारया
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमः २४
कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः २५
तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषमद्भुतम्
सम्प्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव २६
विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् २७
तृप्तः शान्तनवश्चापि राजन्बीभत्सुमब्रवीत्
सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव २८
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युतिः २९
वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि
यन्नौत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ३०
विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ३१
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां गरुडो वरः
सरसां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ३२
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ३३
न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं संबोध्यमानं विदुरेण चैव
द्रोणेन रामेण जनार्दनेन मुहुर्मुहुः सञ्जयेनापि चोक्तम् ३४
परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो दुर्योधनो नाभ्यनन्दद्वचो मे
स शेष्यते वै निहतश्चिराय शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ३५
ततः श्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो दुर्योधनो दीनमना बभूव

तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य निबोध राजन्भव वीतमन्युः ३६
 दृष्टं दुर्योधनेदं ते यथा पार्थेन धीमता
 जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः
 एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ३७
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम्
 एन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः
 धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ३८
 सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनञ्जयः
 कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वै वेद कश्चन
 न शक्याः पाण्डवास्तात युद्धे जेतुं कथञ्चन ३९
 अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः
 तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना
 कृतिना समरे राजन्सन्धिस्ते तात युज्यताम् ४०
 यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसंसदि
 तावत्पार्थेन शूरेण सन्धिस्ते तात युज्यताम् ४१
 यावच्चमूं न ते शेषां शरैः संनतपर्वभिः
 नाशयत्यर्जुनस्तावत्सन्धिस्ते तात युज्यताम् ४२
 यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः
 नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्सन्धिः प्रयुज्यताम् ४३
 न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम्
 युधिष्ठिरो हि तावद्वै सन्धिस्ते तात युज्यताम् ४४
 नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः
 यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वशः
 तावत्ते पाण्डवैः सार्धं सौभ्रात्रं तात रोचताम् ४५
 युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः
 एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ
 एतत्क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ४६
 त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन
 भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं वा संप्रश्लेषः साधु राजन्प्रसीद ४७
 राज्यस्यार्धं दीयतां पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽनुशास्तु

मा मित्रध्रुक्पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ४८
 ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां सङ्गच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः
 पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतु राजन् ४९
 न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या
 भीष्मस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे सत्यामेतां भारतीमीरयामि ५०
 एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा
 तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा यत्वात्मानं वेदनां संनिगृह्य ५१
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ११६

सप्तदशाधिक शततमोऽध्यायः

सञ्जय उवाच

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः
 तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शन्तनुनन्दने १
 श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः
 ईषदागतसंत्रासः त्वरयोपजगाम ह २
 स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा
 जन्मशय्यागतं देवं कार्तिकेयमिव प्रभुम् ३
 निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः
 अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ४
 राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यं चाक्षिगतस्तव
 द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ५
 तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः स बलात्संवृत्तलोचनः
 शनैरुद्धीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ६
 रहितं धिष्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः
 पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिष्वज्येकबाहुना ७
 एह्येहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह
 यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो भवेद्ध्रुवं ८
 कौन्तेयस्त्वं न राधेयो विदितो नारदान्मम
 कृष्णद्वैपायनाच्चैव केशवाच्च न संशयः ९
 न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते

तेजोवधनिमित्तं तु परुषाण्यहमुक्तवान् १०
 अकस्मात्पाण्डवान्हि त्वं द्विषसीति मतिर्मम
 येनासि बहुशो रूद्धं चोदितः सूर्यनन्दन ११
 जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःशहं तव
 ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां गतिम् १२
 न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम
 कुलभेदं च मत्वाहं सदा परुषमुक्तवान् १३
 इष्वस्त्रे भारसन्धाने लाघवेऽस्त्रबले तथा
 सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना १४
 कर्णं राजपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता
 तस्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि १५
 तथा च बलवान्राजा जरासंधो दुरासदः
 समरे समरश्लाघी त्वया न सदृशोऽभवत् १६
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तेजसार्क इवापरः
 देवगर्भोऽजितः संख्ये मनुष्यैरधिको भुवि १७
 व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः
 दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् १८
 सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन
 सङ्गच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् १९
 मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन
 पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः २०
 कर्ण उवाच
 जानाम्यहं महाप्राज्ञं सर्वमेतन्न संशयः
 यथा वदसि दुर्धर्षं कौन्तेयोऽहं न सूतजः २१
 अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः
 भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे २२
 वसु चैव शरीरं च यदुदारं तथा यशः
 सर्वं दुर्योधनस्यार्थं त्यक्तं मे भूरिदक्षिण
 कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाश्रित्य सुयोधनम् २३
 अवश्यभावी वै योऽथो न स शक्यो निवर्तितुम्

दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् २४
 पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह
 भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि २५
 पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः
 अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे २६
 अनुजानीष्व मां तात युद्धे प्रीतमनाः सदा
 अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः २७
 दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरम्भाच्चापलात्तथा
 यन्मयापकृतं किञ्चित्तदनुक्षन्तुमर्हसि २८
 भीष्म उवाच

न चेच्छक्यमथोत्स्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम्
 अनुजानामि कर्ण त्वां युध्यस्व स्वर्गकाम्यया २९
 विमन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि
 यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ३०
 अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि
 क्षत्रधर्मजिताँल्लोकान्संप्राप्स्यसि न संशयः ३१
 युध्यस्व निरहङ्कारो बलवीर्यव्यपाश्रयः
 धर्मो हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३२
 प्रशमे हि कृतो यत्नः सुचिरात्सुचिरं मया
 न चैव शक्तिः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ३३
 सञ्जय उवाच

एवं ब्रुवन्तं गाङ्गेयमभिवाद्य प्रसाद्य च
 राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ११७

समाप्तं भीष्मवधपर्व

भीष्मपर्व समाप्त